

הפלס: עיתון אורתודוקסי ומאבקו ברוחות המודרנה בראשית המאה העשרים

מנחם קרן-קרץ

רקע היסטורי

בסוף המאה התשע-עשרה הוקמה התנועה הציונית שרוב מנהיגיה היו יהודים חילוניים. בשנותיה הראשונות זכתה התנועה לתמיכה רבה גם אצל שומרי מצוות רבים, שראו באפשרות לעלות ולהתיישב בארץ הקודש הגשמת חלום שלקיומו התפללו שלוש פעמים ביום במשך כל חייהם. שנה-שנתיים לאחר מכן החליטו ראשי התנועה לא להסתפק רק בפעילות מדינית ולפעול גם במישור החינוכי כדי לעודד יצירת תרבות יהודית לאומית שתהיה דומה במאפייניה לזו של יתר העמים המפותחים. החלטה זו העמידה את שומרי המצוות בדילמה, שכן לצד תמיכתם בשאיפות הלאומיות הטריטוריאליות, הם הסתייגו מן התוכנית החינוכית-תרבותית של התנועה הציונית, שעמדה בסתירה לערכי היהדות המסורתית. חלק משומרי המצוות בחרו להישאר במסגרת הציונית אך ייסדו את תנועת המזרחי הציונית-דתית.

התנועה הציונית ותנועת הבת המזרחי היו האחרונות בשורת ארגונים יהודיים שקמו בשתי המאות הקודמות, ובהם: חברת דורשי שפת עבר בסוף המאה השמונה-עשרה; ארגון היהדות הרפורמית בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה;¹ חובבי ציון בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה,² ותנועת הבונד היהודית-סוציאליסטית בשלהי המאה. במהלך אותה תקופה הפכו שומרי המצוות מקבוצה שמנתה את חלק הארי של העם היהודי למיעוט מתגונן. אומנם רבני גרמניה, הונגריה וגליציה הצליחו להקים ארגונים אורתודוקסיים שפעלו במשותף נגד מגמות המודרנה, אולם מסיבות פוליטיות, חברתיות ודתיות שונות נמנעו רבני האימפריה הרוסית, שבה חי רובו הגדול של העם היהודי, מהתארגנות ומפעולה משותפת והסתפקו בהתכתבות פנימית שבה הביעו את מורת רוחם וקיוו להשבת המצב לקדמותו. יוזמות של רבנים מעטים שקראו לייסד ארגונים דומים לאלה שפעלו במדינות אחרות, כמו "מחזיקי הדת" בגליציה או "התאחדות האורתודוקסים" בגרמניה, נדחו בידי יתר הרבנים ולא יצאו אל הפועל.

הקמת התנועה הציונית בסוף המאה התשע-עשרה והשפעתה על הציבור היהודי בכלל ועל ציבור שומרי המצוות בפרט, הביאה רבים מן הרבנים באימפריה הרוסית למסקנה שהם אינם יכולים עוד לפסוח על שתי הסעיפים. עליהם מוטלת חובה דתית וציבורית להשמיע את קולם לשימור היהדות האורתודוקסית שמספר חבריה, כמו גם

השפעתה הציבורית, היו במגמת התדרדרות. אחד הרבנים שנטלו את היוזמה לידיהם היה הרב עקיבא אליהו רבינוביץ' מפולטבה.

הרב אליהו עקיבא רבינוביץ'

הרב רבינוביץ' נולד בשנת 1861 בפלך קובנה ולמד בכמה ישיבות ליטאיות. לאחר פטירת אביו הוא מילא את מקומו במשך ארבע שנים כרב בעיירה פיונטיצה שליד לומז'ה, לאחר מכן כיהן כאב בית דין בקנישין ולבסוף מונה למגיד שיעור בפולטבה. הוא היה בעל השכלה כללית רחבה ומלבד עברית ויידיש שלט גם ברוסית, בפולנית ובלטינית ופרסם מאמרים פובליציסטיים בנושאים דתיים ופוליטיים ככתבי עת בעברית וברוסית. בשל רוחב ידיעותיו הוא היה מראשוני הרבנים שעברו את בחינות ההסמכה הרשמיות שאפשרו לו לכהן כ"רב מטעם".

הרב אליהו עקיבא רבינוביץ'. מקור: ויקיפדיה

הרב רבינוביץ' הכיר את הרב שמואל מוהליבר מראשי חובבי ציון, שאף כתב לו מכתב המלצה שסייע לו להתמנות כרב העיירה פולטבה. בהשפעתו של הרב מוהליבר הוא היה לציוני והשתתף בקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897. לקראת הקונגרס הציוני השני שנערך שנה לאחר מכן דרשו רבים ממנהיגי התנועה הציונית להקנות לה גם ממד תרבותי-חינוכי שיטמיע בעם ישראל, שרובו כבר לא שמר מצוות, את הרעיונות והתרבות האירופית המודרנית ובראשן את הלאומיות וההשכלה הכללית. הרב רבינוביץ', שהתנגד לתוכנית זו, נסע לקונגרס יחד עם הרב יהודה לייב צירלסון מפריילוקי והשניים ניסו לשכנע את ראשי התנועה לוותר על תוכנית ההעשרה התרבותית ("הפרוגרמה הקולטורית" בלשון התקופה) או לפחות למנות ועד רבנים שיפקח על תכניה.³ בעקבות סירוב ראשי התנועה הציונית להצעתם, פרשו שני הרבנים מן התנועה הציונית והיו למתנגדיה. הרב רבינוביץ' החל לפרסם מאמרים נגד הציונות בעיתון

המליץ ומאוחר יותר פרסם את ספרו האנטי-ציוני, **ציון במשפט**.⁴ בשנת 1900 פרסם הרב רבינוביץ' קונטרס אנטי-ציוני נוסף שכותרתו, **וענתה בי צדקתי**. שני הספרים הללו הצטרפו לשורת פרסומים אנטי-ציוניים שראו אור באותן שנים.⁵ בעקבות חששו שהתנועה הציונית תמשיך ותכבוש את ליבם של היהודים שומרי המצוות, החליט הרב רבינוביץ' להוציא לאור ירחון הגותי שיבחן ויתעמת באופן מעמיק עם הרעיונות העומדים בבסיס תפיסת העולם המודרנית, ובמיוחד הציונות, ויחשוף את הטעויות הגלומות בהם.

שער הספר ציון במשפט

הפּלס

הרב רבינוביץ' היה לא רק המו"ל והעורך של הירחון הפּלס אלא גם אחד הכותבים העיקריים בו, ולעיתים חתם על מאמריו בשמות עט שונים. הוא מסר את הדפסתו לבית הדפוס של צבי איצקובסקי בברלין, שהתמחה בהדפסת ספרי קודש בעברית וספרי עיון ומחקר שכתבו משכילים יהודים שומרי מצוות. הירחון התפרסם בחמש השנים העבריות הראשונות של המאה העשרים, כלומר בשנים תרס"א-תרס"ה. בכל שנה התפרסמו 12 חוברות שבכל אחת מהן כ-64 עמוד, ובסוף כל שנה אוגדו החוברות לכרך מאמרים שלם. בכתב העת לא התפרסמו איורים ולא הוקצה בו שטח לפרסומות. הכנסותיו הגיעו כולם מדמי המנוי, ומפעם לפעם התלונן העורך על כי אלה בוששו להגיע. על הסיבות להוצאתו לאור של הירחון כתב הרב רבינוביץ' כך:

זה שנים אחרות התעורר בלבנו הרעיון כי למפלגה הגדולה בישראל בכמותה ואיכותה, היא מפלגת החרדים בכלל ורבניה [...] בפרט, נחוצה מאד בימה מיוחדת שממנה ידברו אל העם בקול רם להשמיעו חוות דעתם, שהיא דעת תורה, על כל המעשים אשר יעשה ישראל וחי בהם [...] ונחיצות הבימה הזאת כמדומה לנו שאיננו צריכים לבאר כלל [...] תעודת [מטרת] הפלס תהיה לא חלילה לריב את ריבנו כי אם לדון את דיננו בכל אשר יעשה ישראל בכל תפוצותיו [...] אף שהפלס לא יחניף לשום דעה משובשה, לכל דעה כוזבת ולכל דבר המתנגד לדת [...] בכל זאת יחד עם זה יהיה זהיר לבלתי פגוע חלילה בכבוד שום איש פרטי אפילו ברמז ורק עם הדברים הדעות והשניטות עצמם יתעסק.⁶

כל החוברות נפתחו במאמרים בנושאים תורניים והלכתיים, ובהם מובאות מכתבי יד רבניים או התייחסות הלכתית לשאלות שנבעו מחידושי הטכנולוגיה כמו שימוש באור החשמל בשבת או שימוש בטלפון ביום טוב.⁷ הפלס יצא לאור רק אחת לחודש, ולכן הוא לא שימש תחליף לעיתונות היומית והקצה מקום נרחב לתגובות ולהתקפות על התכנים שהתפרסמו בה. נושאים אחרים שנכללו בירחון היו: "שאלות ותשובות הלכה למעשה, דברי אגדה נעימים, מאמרי חכמה ומדע שיש בהם יחס לחזוק תורה"ק [תורתנו הקדושה], השקפה על כל שאלות החיים של עמנו מנקודת המבט הדתי, בק[ו]רת ספרים חדשים בין מספרות הישנה בין מספרות חדשה, תבלין: שירים, חידודים, שיחות חולין של תלמידי חכמים".⁸

שער עיתון הפלס

רוב הגיליון הוקדש למאמרים פובליציסטיים שהתפרסמו בהמשכים. אלה עסקו בנושאים שהעסיקו את היהדות האורתודוקסית ובהם: תפיסת העולם המודרנית, היחס להשכלה הכללית, יישוב ארץ ישראל, התנועה הציונית והעיתונות והספרות העברית. לצד העיסוק בשאלת היחס ללאומיות היהודית ולציונות, התמודד הפלס עם אתגרים נוספים שאיימו על היהדות השמרנית-אורתודוקסית, ובראשם נטישת הצעירים את העולם הדתי. העיתון הצביע על העיתונות והספרות העברית החדשה, האשים אותם שפיתו את בני הנוער לנטוש את המסורת והציע דרכים להתמודד עם פיתויים אלה. אתגרים אחרים היו שינוי בתפיסה העצמית של הנשים היהודיות, כמו גם הרעיון החדשני של ציונות דתית שלא רק הציעה שותפות בתנועה הציונית שהלהיבה את הצעירים הדתיים, אלא גם נתנה הכשר רבני לרכישת השכלה כללית שאפשרה השתלבות טובה יותר בעולם המודרני. במקביל בחן הירחון גם מגמות חברתיות כלליות כמו מתירנות, חומרניות, צרכנות מוגברת ואת אוכדן הגבולות המוסריים שהתלווה לכך.

הפלס מתח ביקורת על תפקודה הלקוי של ההנהגה התורנית ועל הימנעות הרבנים ומנהיגי הציבור מהקמת ארגונים חברתיים וחינוכיים שיכלמו את נטישת הצעירים את החברה הדתית. לצד ההצעות לשינוי, מתחו כותבים אחרים ביקורת על הרבנים שביקשו להציע יוזמות חדשות, ועל כך שרעיונותיהם מהפכניים מדי. כך הרתיעו הכותבים הללו את הרבנים בעלי היוזמות ותרמו להמשך קיפאונו של המחנה האורתודוקסי ולחוסר יכולתו להתארגן ולפעול במשותף נגד תנועות רעיוניות אחרות כמו התנועה הציונית, הציונות הדתית, תנועת הרפורמה וקבוצות שונות של משכילים חילוניים.

כיום מתייחס הציבור החרדי אל הוצאתו לאור של הפלס כאירוע מכונן במאבקה של האורתודוקסיה בעולם המודרני. לכן למשל, שימש הפלס גם כשמו של העיתון של הקבוצה הליטאית-ירושלמית הקנאית בהנהגתו של הרב שמואל איריבך, שהתפלגה בשנת 2012 מרוב הציבור הליטאי בישראל בטענה שעמדותיו אינן נוקשות מספיק. אולם העיתון המקורי היה של רבנים משכילים שבאותם ימים נחשבו למתונים ומודרניים בהשקפותיהם. הרב רבינוביץ', העורך והמו"ל, היה בעל השכלה כללית רחבה, בעל "עבר" ציוני וזכה ברבנות בעירו בשל הכשרתו כ"רב מטעם". גם הכותבים האחרים בעיתון היו בני דמותו, כלומר בעלי השכלה רחבה שחלקם התגוררו בקהילות בעלות אופי דתי ליברלי ורק אחדים מהם כיהנו כרבני קהילות. רק לעיתים נדירות התפרסמו בעיתון מכתבים או מאמרים שכתבו מי שנחשבו גדולי הדור או שעמדו בראש הישיבות הליטאיות המובילות, וגם ראשי התנועה החסידית ואדמו"ריה כמעט שלא נזכרו בו.

בחינת תכניו של הפלס מגלה התמודדויות עם מגוון אתגרים שהעמידה העת המודרנית לפני ציבור שומרי המצוות השמרנים. חלק מן האתגרים הללו נוכחים עדיין בשיח הפומבי של החברה החרדית בימינו וגם כיום מוצגים בידי דובריה כמאיימים על המשך קיומה.

תנועת ההשכלה: החטא הקדמון

יחסם של כותבי הפלס להשכלה היה דו־משמעי. מצד אחד כל הכותבים בעיתון היו בעלי השכלה כללית רחבה שאותה הציגו לראווה כדי להדגים כי ביקורתם על המודרנה לא נבעה מבורות גרידא. מצד שני הם הבינו היטב כי חשיפה להשכלה כללית שאינה מלווה בחינוך קפדני לשמירת תורה ומצוות, עלולה להיות מסוכנת למי שנשבו בקסמה והעדיפו אותה על פני לימוד התורה. אחת הסיבות לכך הייתה שבעוד להשכלה הכללית הייתה השפעה ממשית על אפשרויות הקידום והתעסוקה, לימודי הקודש העניקו רק רווח רוחני:

על קריאה, כתיבה וחשבון משתדלים ומתאמצים כל בתי הספר לשים עין ולב [...] כי מבלעדם הלא אי אפשר היום לצעוד קדימה. אחריהם בשורה השניה, תופענה ידיעות השפות [...] ואחריהן, בשורה השלישית תבאנה יחד החכמות והידיעות לפי מסת נחיצותן לעתיד בעולם החיים המעשיים. ובית הספר, כי ילמד לתלמידיו ענינים שעמהם לא יוכלו, אחרי צאתם ממנו, להתחיל לעסוק בהויות העולם, להרויח ולהשיג תועלת ממשי בחייהם, נוח לו שלא נברא משנברא [...] ומכל שכן, כשעוד יוסיף על חטאתו פשע, ללמד את תלמידיו ענינים שעוד מפריעים את השאיפה להון, לשכר, לריח וכלל הקנינים החומריים [...] ובכן, אם אמנם גם לימודי הדת מחיובי בית הספר הנמו, אבל איזה ערך יכולה הדת להשיג בין ערכי שאר הידיעות והלמודים [...] האמנם תעמוד הדת הישראלית במצב בהיר כל כך, עד כי בפועל תוכל לבקש אהבה מבני הנעורים? האפשר לבא על ידה לאיזה מטרה בחיים? כבוד, גדולה או זולתם איזה תועלת בחיים, ואפילו רק תועלה מדומה, כלום אפשר להשיג על ידה? אף אחת מאלה – לא! אדרבה, עוד ההפך לגמרי: אם רק באמת נלמד לנערים דרכה של תורה [...] כמו שהיא כעצם טהרתה, הלא אינה מסוגלת אלא רק להחליש את אותן השאיפות, שאליהן תערוג רוח כל שאר הלמודים הכוללים שבבית הספר?

אחת הבעיות בתנועת ההשכלה הייתה שהמורים המשכילים, שהיו בעצמם תלמידי חכמים עד שסטו מדרך הישר, ניסו להסית את התלמידים נגד קודשי ישראל באמצעות ניתוח של מקורות בעייתיים כמו הספר הפילוסופי מורה נבוכים של הרמב"ם, שהוסתר מן הציבור הרחב. וכך כתב הרב דוב נחמן הורוויטץ מוויטבסק:

מאז ומעולם היו ויכוחים בין האינם מאמינים, או כמו שקוראים אותם היום "חפשים" מישראל או מזרים או המאמינים מאומות אחרות שהיו אז ובין המאמינים מעמנו והמחזיקים בתורתנו הכתובה והמסורה [...] אולם מה שונה מצב הוון[חכמים] אז מהיום [...] מהרסינו היום בחרו להם לחומר וליסוד את הרמב"ם שהוא ספר שידוע הכתוב בו רק לאחד בעיר, וביותר ספרו המורה שגם אחד בעיר לא ידעו, ותולים בו כלי משחיתים ואבני הנפץ, אף שלא בידיעתו כלל [...] ובסמכם על תמימות של העם והמאמינים לכל דבר וביותר [...] והסכנה הגדולה להמוסת שבקל יתפתה לאבר הדרך.¹⁰

על מחלת פת עמו.

א

קראו לרופאים הגה עמי הלה
אנוש סתלתו מה נזרא הקאבו:
מעט הלך נדוד גולה אחר גולה.
בה לא הלה סתלת ראש ולב..

ב

קקצה הבית פסגה סנקתים
על ערשו, ערש-דני, ישבון חררים
נרזנו היו נחר. הלפינו השקמים
גם עיצו קמו קמו פסגרים.

ג

ולקול הקריאה סנקני אנקה
ותאספו לאספה אחינו המוכים.
להחיש פדות ומרפא ישע נחקה
לנגיעי עקם ללקים קרובים.

ד

השמרה הזי אחים! אחים בערה.
קרזפאי אליל אלה. זה הד דר-שנא
אלה קחי תפל פיהם שפתי נרה
על אקני בהו קלמו וטו קו...

קטעים משיר קינה אופייני.
הפלט תרס"ב, א, עמ' 47-48

מאמרו של "בן חלקיהו" תיאר כיצד שימשה ההשכלה כלי להשגת שוויון זכויות ליהודים, אולם בדיעבד הסתבר כי לא הועילה הרבה:

כנודע, שבמשך שנות המאה העברה חשבו רבים ממשכילינו כי רק ההשכלה תרומם קרן ישראל, על זה נתקרב אל גדולי העמים ושרי המדינות, וכאשר נהיה מקורבים עמהם נשיג שווי הזכויות [...] השטה הזאה האריכה ימים הרבה בין משכילי עמנו, אולם [...] הזמן החדש בא וישם לאל את כל דבריהם וחקותיהם, ויפל לארץ גם כל המגדלים שכבר בנו להם במאת השנה, וכל עמלם היה לריק ולבהלה. עתה נוכחו לדעת כי אין עוד תקוה להיות לישראל זכות אזרח.¹¹

חזירת ההשכלה אל חוג שומרי המצוות גרמה להם לנסות לשלב בין שני העולמות: המודרני מזה והמסורתי מזה. כדי להצדיק את העובדה שהם עדיין שומרי מצוות "מיושנים" הם גאלצו להסביר או להתנצל על כך:

רבים הם היום משומרי מצוה [...] מתראים כרו פרצופים. ישראל סבא מצד אחד ויהודי חדש בטעם העת מצד השני, מראים פנים שוחקים לכאן לכאן. רבים הם כאלה משומרי מצוה אשר בשבתם בתוך כנסיה של הבריות היפות בשעה שמתגלגלת וכאה לידם חובה דתית שאי אפשר לדחותה לשעה אחרת, כגון לכסות ראשם כדי לברך ברכת הניהיגין או לטול ידיהם לאכילה, הם מעמידים פניהם כמצטדקים על יראתם [...] ולפעמים מתמלטים מפיהם ומשפתם פטומי מלים ושחוק שנינה של התול שיש בהם כדי לברר לבריות היפות שהם מתנהגים כן רק מפני שכך נאה וכך יפה להם להתנהג [...] מפני פרנסתם או להניח דעת בני משפחתם.¹²

לכותבי הפלס, שהיו בעלי השכלה רחבה שלא הייתה מקובלת אצל רוב הרבנים האחרים, היה חשוב להבהיר כי אין מניעה שבני תורה המקפידים בשמירת מצוות ירחיבו את השכלתם ובלבד שזו לא תעמוד בסתירה לאמונתם הדתית ולא תשפיע על אורח חייהם הדתי:

לא על ההשכלה הכללית הפשוטה והטבעית תלונת וצעקת החרדים, כי אם על ההשכלה המיותרת שחפשינו קוראים לה "השכלה עברית" או יותר טוב על הדעות החפשיות והכפירה המחלפת שמתאמצים החפשים להכניס אל לבות ילדי ישראל באמצעה ההשכלה [...] החרדים [...] בכל זאת יודעים הם היטב להפריד החומר המרכב ההוא, וצועקים ומתמרמרים רק על הכפירה החפשית שבהשכלת משכילינו העברים, אבל על ההשכלה האמתית והטבעית [...] מעולם לא פצו החרדים פה לדבר נגדה!¹³

גורמי הרשע: העיתונים והסופרים

בעיניהם של עורך הפלס ושל רבים מכתבי העיתון הגורם העיקרי שהסיט את הציבור היהודי מן המסורת הדתית היו הסופרים העבריים, הן מחברי הספרים והן הכותבים בעיתונות העברית. כמעט בכל אחד מעשרות הגיליונות של הפלס נדפס מאמר שציטט קטעים רבים מתוך העיתונות או הספרות העברית החדשה ומתח עליהם ביקורת דקדקנית. חלק מן הכותבים הואשמו בכך שעודדו את קוראיהם לא לשמור מצוות, ואחרים, שהיו שומרי מצוות ובעלי ידע תורני, הואשמו בפירוש מסולף ומגמתי של הטקסטים המקוריים. ביקורת נמתחה גם על הסופרים הציונים שכתבו בעברית וביידיש ועולם הערכים שלהם שאב את השראתו ממקורות יהודיים, אך הוצגו כמחריבי היהדות המסורתית וכאחראים להידרדרות הדתית והמוסרית של העם כולו.

גם הספרות החדשה בהשקפה הראשונה טהורה היא, כי הלא בשפת קדש אמריה, בשפה אשר בה דברו, אבותינו, חזו חזונו ונכתבה תורת אלהינו! אפס, בכל טהרתה וקדושתה שמבחוץ איננו רשאים לתתה לפני בנינו הצעירים, באשר גם היא אין תוכה כברה: גם בה קנן הארכה זה ימים רבים ויטיל בה, זוהמתו, ביצי הארס שלו [...] על ידי החפשים שבאו אליהן ויחללון, הנהו גם גורל "הציוניות המקולטרה". באשר מלבד מה שגם אותה כבר דרס הארכה ויפץ בה את דעותיו החפשיות, עוד גם על ידה

הלא מוכרחים אנחנו להתדבק ולהתאחד עם אזרחי עולם ההפוך, אשר חברתם תזיק הרבה הרבה, אם אולי לא לנו, עכ"פ [על כל פנים] לבנינו הצעירים, דור החדש אשר יקום אחרינו, שכבר יהיה למוך להתכסות עמהם בטלית אחת של ציוניות, הבלועה ארס הכפירה והחפשיות.¹⁴

הרב חיים לערמן מנה את תוצאותיה ההרסניות של הספרות החופשית:

ראשי כבוד עלי ולכי דוי ובמסתרים תבכה נפשי לשטף מים רבים הזדונים היורדים בזעף לשחת נשמת כל חי הלא המה החפשיות והההפקרות, היוצאת מרוח רעה של הספרות החפשית הארורה אשר בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] פשתה בימינו אלה. הצרעת הממארת הזאת הולכת ומתרבה מיום ליום ומרגע לרגע ולוכדת בחרמה נפשות רכות, נקיים וטהורים, להורידם שאולה רח"ל [רחמנא ליצלן], לפרוק מעליהם עול מלכות שמים לגמרי ולהרוס את תוה"ק [תורתנו הקדושה].¹⁵

הרב אברהם רזניק, שכתב בכינוי א"נ עזריקם, קונן במאמרו על כך שבעלי הכישרון נפלו ברשת הכוזבים של המודרנה ולכן רתמו את יכולותיהם יוצאו הדופן כדי להסית יהודים אחרים מדרך הישר:

על זה דוה לבנו, על אלה חשכו עינינו בראותנו אנשים מבני כנסת ישראל השדודה והעלובה, אנשים בעלי כשרונות נשגבים שאין דוגמתם בשונאינו ומנג[דינו], משוררים נפלאים, בלשנים, מדברי רמות ונשגבות, וגם איזה מהם תורנים מצוינים – הלא עוד יותר יחר לבנו ועינינו יזלו דם, בראותינו את הענקים החללים האלה, את גדולי הנפש הללו, אשר נפלו ברשת הקולטורא כלומר ההפקירות החוצפה והמיתיה והכליון לגאונותם וליקרת גזענו עלי אדמות. ובמחיר מה מכרו את כורתם? בעד נזיד עדשים, בעד כבוד מדומה או בעד כסף נמאס.¹⁶

מחבר אחר הסביר שמחברי הספרים והמאמרים פעלו בדרכים עקלקלות כדי להשפיע על בני הנוער אשר השפיעו לרעה על הוריהם:

בספרות הזאת [...] לוקחים לב בני הנעורים ומתגנבים אל לב חובשי ביהמ"ד [בית המדרש] רק מפני שהספרות מבושמת בשיחות נאות וקסם על שפתיה, כי לא את ההגיון ותורת הנסיון יבקשו בני הנעורים כי אם את הטעם והיופי. ואותם ימצאו בה ועל פיה יהיו למתעבי אמונה, לכוזי יהדות [...] ויאצילו מרוחם גם על האבות כפי שאנו רואים בכל יום כמה אנשים שהיו תמימי דעים עם האמונות והדעות שבדיינינו, והנה הם תוססים ומחמיצים. לא מפני שנתמשכלו מתוך שהציצו ונפגעו, כי אם מפני [ה]שפעת חפשיות בניהם ובנותיהם החזקה עליהם.¹⁷

יהודה בן יעקב טען כי אחת הדרכים של הסופרים המשכילים לסלף את היהדות היא בהצגת תולדות חייהם של רבנים ואנשי שם ובהדגשת נטייתם להקל בפסיקה ההלכתית, אף על פי שהדבר לא שיקף את עמדתם השמרנית:

כמו ברית כרותה לכל הסופרים הצעירים הצומחים היום ככמיהין ופטריית, אשר לקחו על עצמם העבודה לערוך ביאן(גרפיות מחיי אנשי השם וגדולי חכמי ישראל, לעשות את מאורינו לכלי חפץ לשיטתם של המתחכמים ולהפיץ דעות כוזבות בתוך בני עמנו, בהכניסם בדברי חכמי ישראל דעות כאלה אשר באמת לא עלו על לבם מעולם. במצאם פעם אחת באיזה ספר מגדולי הדורות אשר דבריו נשמעים בתוך קהל שלומי אמוני ישראל איזה פסק דין להיתרא ישמחו כמוצא שלל רב, וכרוזא יקראו בחיל 'הנה גם זה הצדיק החסיד הישר באדם תפס כוחא דהיתרא עדיף ועשה תקונים בדת על פי משאלות החיים החדשים'.¹⁸

מי שנתפסו כאשמים העיקריים בתהליכי המודרנה היו המשכילים האפיקורסים שכונו בשם הגנאי הכללי "משכילי ברלין". אלה הפכו את העברית, שהייתה קודם לכן לשון קודש, לאמצעי להפצת כפירה:

צאו וראו מה עלתה ללשונו הקדושה למן העת אשר חמלו עליה(ה) משכילי ברלין ויהיו לה לאפוטרופסים, כי עשוה ככנור לשירי עגבים ולספורי אהבים, לבקרת חצופה ופרוצה, להלכנת פני זקני ת"ח (תלמידי חכמים) ברכים עתה בפומבי בשערי עתונים, לעזות ולחוצפא יתרה, להלעיב במלאכי ה' נשיאי אלהים ולהלעיב בנביאים ובחכמי המשנה והתלמוד הקדושים. כל איש משלמי אמוני ישראל הקורא בספרי הספרות החדשה ומה גם בעתונים המכונים עברים, יחר לבו ויתפלץ.¹⁹

המאבק בחילוניות

כדי להתמודד עם זניחת החיים הדתיים, הציע הרב רבינוביץ' להקים אגודות מקומיות לצעירים, שיחזקו אותם וימנעו מהם לפרוש לחיים חילוניים:

זה מספר איזה עשיריות שנים אשר הרוח הרעה של חפשויות הדת והדעות החלה לנשב בחזקה מארצות המערב ותלכש ברוח תקון העולם ותבא גם לארצנו, ולראבון לבכנו רוח השקר הזה כדבר באופל יהלך ויכנס גם בקרב בני עמנו, ובקרב כמה מצעירי עמנו [...] ועל כן מהראוי אשר הרבנים ויראי ה' המצוינים אנשי לבב בעלי הרגש אשר דבריהם נשמעים ומקובלים בכל אתר ואתר, שיתנדבו למען ה' ותורתו להעיר ולעורר את כל יראי ה' וחושבי שמו שומרי אמונים להתאחד, למען ה' ותורתו, ולשום לב לפקוח ולעורר את בני עמנו בכל קהלה ועדה. [...] בחוכרות הבאות [...] נבאר גם אנחנו את דעתנו בנוגע לענין זה, עד כמה נחוצות חברות ואגודות כאלה ועד כמה יכולות להועיל לחזק דתנו ותורתנו הקדושה.²⁰

גם כותב שכינה עצמו "בן צבי" הציע תוכנית פעולה לחיזוק הדת באמצעות הקמת אגודות מקומיות. אחד העקרונות של תוכניתו היה שמירה על השלום במחנה היהודי גם בין שומרי מצוות לחילונים:

אם באמת ובתמים רוצים אנו לחזק דתנו הנופלת מיום אל יום [...] אין אנו רשאים להבדל מאחינו החפשיים, בין ברשות הרבים בין ברשות היחיד שכל עניני חיינו,

כל עוד שאינם שייכים ונוגעים במאומה לאמונה ודת למען השלום שבו תלויה כל תקומתנו, הצלחתנו, ואשרנו בין העמים, ולמען עוד הרבה שאלות חיינו שהתרתן דורשת אחדות שאנו חסרים כבר. ואם נתבודד עוד יותר יבטלו הרבה מוסדי צדקה שונים שהחפשים נוטלים בהם חלק בגופם וכמונם, ולפעמים גם בראש. לבר זאת מפזרים הם הרבה ממון וטרחה גם על מוסדות דתיים כמו החזקת רבנים, מ"מ, ר"מ שובי"ם [מגיד מישרים, ראש מתיבתא, שוחטים ובודקים] ובתי כנסיות ומדרשות ועוד הרבה כיוצא בהם.²¹

במאמרו "האמת והשלום" תיאר הרב אליהו מאיר פיולונון מקראקי את תהליך הידרדרותו הדתית של יהודי שומר מצוות:

קם ממשכבו בבקר אוכל ארוחתו בשר וגבינה ביחד, אחרי אכלו מברך על המזון באיזה נוסח ושפה שהוא רוצה, אם מתכסה בטלית בת ד' כנפות מטיל בה ציצית ומניח תפלין ולי"א [וליש אפשר] קורא ק"ש [קריאת שמע] בסוף שעה השלישית, ולי"א מתפלל איזה תפלה קצרה או ארוכה כרצונו. בהמשך היום מזכיר יציאת מצרים באיזה נוסח ושפה שהוא בוחר, קובע איזה עת לתורה, ובשעת הדחק יוצא בק"ש ולי"א עליו לשמוע ברכת כהנים ואם מסחרו מביאהו ללכת לעכו"ם [לגוי, עובד כוכבים ומזלות] בכפר הסמוך לעירו מתלבש במלבושיו, מסיר במספרים שער זקנו ונוסע לחצרו. בבואו ובת האדון מספרת לו כי אביה איננו באשר נסע [...] אזי אם קשה להעברי לנסוע ולחזור לנסוע, הרי הוא נשאר ללון שם ומתיחד עם בת אל נכר. כבא עת האוכל מגשת לו מפתם ומסתם יינם, והוא אוכל ושותה ומבלה העת בשיג ושיח [...] בבקר קם ממשכבו ומוסיף כאתמול. זהו הסדר הקבוע לכל ששת ימי המעשה.²²

הרב אברהם רזניק, שחתם בשמו הספרותי א"נ עזריקם, הסביר את ההבדל בין יחסם של החרדים לעוברי עבירות "רגילים" ובין החוטאים המודרניים הבוחרים בחטא כדרך חיים:

אנחנו אמנם נוכל לסבול איש מחלל את השבת כי בכל דור ודור לא נקה עם ישראל מאלה אך באופן שכאשר ישאלו איש מדוע חללת את השבת יאמר הנני עברין [...] ואנכי עובר על דברי התורה הקדושה ואם לא יאמר כזאת לכה"פ [לכל הפחות] יחשוב כזאת. אנחנו יכולים לסבול גם את הנואפים ובוועלי הארמיות אך כאשר יתפש בכף אז יבוש לכה"פ ויאמר שעבר על עבירה חמורה כזו פשוט מפני שאינו יכול לקיים את הל"ת [לא תעשה] של "לא תנאף" ויצה"ר [ויצר הרע] הטעהו. על כגון אלה אמרו חכמים אעפ"י [אף על פי] שחטא, ישראל הוא ויש לו תקוה. אולם ארונים, איש המחלל את השבתות ביר רמה ומתפאר כי כן עשה, איש הבוועל ארמית, העושה כל תועבה והאוכל בשר השקץ והעכבר ולא יתבוש כלל, ובשאלו אותו איש מדוע ככה תעשה? יאמר לו נאור אני! משכיל אני! ואינני מכת הטפשים משמרי הבלי שוא, הנעצור כח לסבלו? א"כ [אם כן] אנחנו שלומי אמוני ישראל הננו טפשים, שוטים, אידיאטים, וכל הגדול מחבירו בתורה וביראת חטא טפשותו גדול הימנו.²³

מעמד הנשים

אחד התחומים שבהם ניכר במיוחד השינוי שהביאה העת החדשה היה מעמדן של הנשים. בימי הביניים חיו יהודי אירופה במדינות שבהן לא הייתה חובה לשלוח את ילדיהם ללימודים בבתי הספר. היהודים, שראו בחינוך הילדים ובמיוחד בחינוך הבנים אמצעי עיקרי לשמירת המסורת, דאגו לכך שגם הבנים וגם הבנות ידעו לפחות לקרוא ולכתוב בשפות היהודיות עברית ויידיש, אולם בעוד הבנות למדו שנים מעטות ואז חזרו לחיק המשפחה, המשיכו רבים מן הבנים את לימודיהם והיו בעלי השכלה תורנית רבה יותר מהבנות. בתחילת העת החדשה חייבו רוב המדינות באירופה את תושביהן לשלוח את הילדים לבתי הספר לתקופה קצובה. היות שהיהודים העדיפו שבניהם ילמדו לימודי קודש, הם העדיפו לשלוח את הבנות לבתי הספר וכך להראות שאחוז גבוה מן הילדים מקיימים את החוק.

הבנות רכשו השכלה בחינוך הכללי והאופק התרבותי שלהן התרחב. כך הפכו הבנות היהודיות לצרכניות העיקריות של הספרות העברית החדשה ולסוכנות של שינוי באוכלוסייה היהודית.²⁴ הנשים היהודיות הושפעו גם מן המגמות התרבותיות המודרניות וחלקן לא רק נטשו את מצוות הדת אלא אף השפיעו בדרך דומה על בעליהן ועל הילדים. שינוי מגמה זה היה לצנינים בעיני כותבי הפלס, שחרדו לא רק מפני עצם יציאתן של הנשים לתרבות רעה אלא מכך שהנשים המודרניות לא הסכימו יותר לציית להוראות הגברים בכלל והרבנים בפרט:

מלחמת נשים לנו, מלחמה עם בנות חוה [...] מלחמה כזו לא היתה מן העולם. בכל זמן שנלחמנו מלחמת הדת היינו צריכים להלחם רק עם האנשים [הגברים]. אולם הנשים מאז ומעולם היו תמימות באמונה ודת מזדרזות במצו[ו]ת, מנהיגות בניהן לתורה [...] ובימינו אלה חדשה נהייתה בארץ, נקבה תסובב גבר. רוב הנשים הצעירות והבתולות כמעט כולן הן חפשויות ואברה האמו[ו]נה לא רק מהבנים אבל מהבנות עוד יותר [...] ולכן ריק אף מעיקר הראשון. ומה נוחיל ומה נקוה מאשה עקרת הבית ואם הבנים כזו? – בנות חוה אלו המקלקלות את העולם ומבטלות התורה המהרסת בית ישראל ומשחתת, אדרבה, הבנים [...] בנות חוה אלו מלעיטות אותנו בני אדם עפ"י עצת הנחש סם המות בעל כרחנו ומקלקלות את העולם.²⁵

הכותב שכינה את עצמו "בן-צבי" התרפק על ימי העבר כשהנשים היו העמוד המרכזי של המשפחה היהודית. זאת, כמובן, תוך התעלמות ממעמדן החברתי הנמוך, מן האיסור שהוטל עליהן ללמוד תורה ומהדרתן מן ההנהגה החברתית:

היו ימים שבנות ישראל לא היו נזקקות כלל לחינוך מיוחד לתורה ועבודת ד'. הצאינה וראינה, התחנינות, קב הישר ומנורת המאור [ספרי קודש לנשים] וכדומה, די היו לעשותן לעבריות צנועות, גומלות חסדים, מצוינות, מחנכות, משכילות שאין כמותן בדור זה לטוב. צופיות הליכות ביתן ומקור פרנסת אנשי ביתן בהשכל ודעת עד שהיו מנחילות את בעליהן ובניהן שני עולמות. עתה נשתנו העתים ולפחות באותה מדה

שבנותינו שוקדות, אם מעט ואם הרבה, על למודים זרים, הלא מחויבים לנו למען שווי המשקל של השקפותיהן על התחום וחוצה לו לשים לב ביחוד גם על חינוך הבנות לחנכן וללמדן ע"י יראי ד' עקרי האמונה וטעמי המצוות ולהרגילן בהן.²⁶

הרב אליהו מאיר פיילוזון מקראקי תיאר כיצד משפיעות הנשים החופשיות לשלילה לא רק על סביבתן הקרובה אלא על כל הנשים היהודיות:

כבוא אז בוויילנא נציב המדינה החדש [...] פנו אליו אנשים אחדים ונס נשים מבנות הדור החדש, הבנות שכבר זכו לטעום מכוס החפשויות, כבקשתם בפה ובכתב לאסור על הנשים לכסות את ראשיהן בפאתי הנכריות למען תלכנה פרועי ראש. והרבנים החדשים [כלומר חניכי בית המדרש לרבנים בוויילנה] ואנשים אחרים צעירים לימים, הגידו לו – לנציב המדינה – כי לא מחווקי הדת הוא האיסור של גילוי שערות הראש בנשים, כ"א [כי אם] רוח הפאנאטיסמוס הוא אשר הרה וילד את האיסור הזה. וע"כ [ועל כן] הוציא נציב המדינה הפקודה כי הנשים יסירו את פאתי הנכריות מעל ראשיהן.²⁷

נשים בבית הכנסת, מאוריצי מיןקובסקי, ארגנטינה.
מקור: www.mutualart.com

פשעי הציונות ומחדלה

בעיני רוב הכותבים בהפּלס הייתה הציונות אם כל הטאת ובה התגלמו כל מגרעות העת החדשה: ההשכלה, עזיבת הדת, ההידרדרות המוסרית ואימוץ ערכי תרבות הזרים לעם היהודי. ההתקפות על הציונות נעשו במישורים מספר, כאשר אחת הדרכים שנחשבה לאפקטיבית ביותר לתכלית זו הייתה תקיפת המנגנון הכספי של הציונות שהתרים מיליוני יהודים למטרה שתוצאתה לא נראתה באופק. וכך דיווח מי שכינה עצמו "רב נהוראי":

צא וחשוב כמה כסף, ממון ודמים של ישראל, העני הרובץ תחת משאו, הוציאו והשחיתו באלו השנים מאז יצאה לאויר העולם "הציוניות" הזאת? ועל מה? על דיו ונייר, על כתיבה ודיבור, על דפוסים לעתונים, לירחונים, לספרים, למכתבים חוזרים וחוזרים, למטיפים, לווועדים, לגבאים, למשרתיהם ולמשרתי משרתיהם עד סוף כל המשמרות והכהונות והגבאות ועוד [...] מה קנו בהסך הגדול והנורא הזה? מה פעלו בהטורח הגדול וברעש הגדול הזה מסוף העולם ועד סופו? ולא כלום!²⁸

ביקורת מסוג אחר על הציונות הייתה שאף על פי שהיא פעלה כדי לקרב יהודים שהתרחקו אל המסורת היהודית, הרי גישתה הפשרנית הייתה עלולה לפתות גם את שומרי המצוות להקל ראש בשמירת מצוות או לעודדם להשתלב בפעילות חברתית שאינה חלק מאורח החיים היהודי:

מאז החלה הקולטורה שבציוניות להתפרסם בעולמנו, עמדו המקלטים ותקנו להם בתי ספר לשבת, בתי עקד לספרות החדשה, בתי משתה קאפע, או פשוט בתי כנסיות של עמי הארץ בבית אחד המקלטים או המורשה שבעיר ההיא. ואם אמנם לשם יבואו גם מאלה האברכים היפים שאלמלי הציוניות עשו כל ימיהם כחגים. ללכת בטל, לטייל בגנות ופרדסים, להתהולל ולעשות כל אשר לא יעשה בישראל, אבל בכל זאת מי יכול להכחיש ולאמר, כי הציוניות איננה, מושכת לשם גם רבים מבתי המדרש, מבתי הישיבות והתלמוד תורה, וכדומה, אלה התמימים אשר מבלעדי הציוניות רק תורת ד' היתה שיחתם ובה הגו בכל עתותיהם הפנויות, ועתה רק הבתים האלה המה בתי מקלטם, הקולטים את כל עתותיהם.²⁹

ביקורת חריפה במיוחד נמתחה על פעילותו של הבנק הציוני בעשרות מאמרים שכללון ניתוחים כלכליים אשר הוכיחו את חוסר ההיגיון הכלכלי בהפעלתו. לכן הסיק העיתון שכל היהודים שמסרו לתנועה הציונית את כספם סיכנו אותו לשווא: "אחרי הדומיה הממושכה החלה הציוניות בימים האחרונים עוד הפעם להתפרפר מעט לרגלי השקר הידוע שהוציאו בין העם, כי הבאנק כבר נפתח, וממילא הלא ישועה קרובה לכו. לפי השקרים המוסכמים משכבר הימים אף שכאמת לא דובים ולא יער. הבאנק לא נפתח ולא יפתח עוד כל כך מהרה כי מי יודע כמה כסף עוד חסר שם".³⁰

הרב יהושע יוסף פרייל מקראקי טען שהתמיכה בציונות העמידה בספק את מידת נאמנותם של היהודים כלפי המדינות שבהן התגוררו. הדבר, כך טען, היה עלול להביא לגידול בביטויים ובמעשים אנטישמיים:

עם בני ישראל בארצות מגוריו נאמן הוא למלכו ולארצו, כי כן צותה עליו תורתו, אבל מלבד המצוה והדת גם בטבע, היהודי הנהו חבר נאמן לעם אשר בקרבו הוא יושב ובחברתו הוא חי חיי המדינה והחברה כי פעולות רבות משותפות לכולם. יחדו יסחרו את הארץ ויאכלו מפריה ויחדו יהנו בצרכי החברה הכלליים בבתי הספר, בתי המלוה והפאליציני להגן על חייהם ורכושם, יחדו ישכנו בטח תחת חסות הממשלה יר"ה [ירום הודה].³¹

באחד ממאמריו בסדרה "אמת והשלום", הוסיף הרב אליהו מאיר פייבלזון מקראקי כי אחד הגורמים שהפכו את הציונות לבלתי מעשית היא המחלוקות בין הקבוצות היהודיות השונות ואפילו בין הקבוצות הדתיות והחרדיות: "כלום יבאו החרדים להשתקע במדינה זו שחפשים מנהיגים בה ויכולים לשים מכשולים בקיום הדת על כל שעל? וכן הדבר אם ה'ספרדים' יהיו המנהיגים או ה'אשכנזים' המתנגדים או החסידים, חסידי 'ליובאוויטש' או חסידי 'פולין', כל אחת מן המפלגות יש לה ענינים גדולים העומדים ברומה של עולמה ואי אפשר להן להפקידם ביד מפלגה אחרת".³²

באחד מן המאמרים האחרונים שהתפרסמו בעיתון בשנת 1905, שנה לאחר פטירתו של הרצל, מתח העורך ביקורת חריפה על הציונות אשר לא הצליחה להגשים אף אחת ממטרותיה:

להשיג בעד עמנו מקלט בטוח בארץ אבות ובמשפט גלוי ברשיון הממלכות [...] זוהי כל התורה כלה של הציוניות ההרצלית ומטרתה העקרית והיסודית שהשמיעו תמיד הציונים מעל במות ק[ו]נגרסיהם ואספותיהם, וציוניות זו הננו נכונים לבאר, שלא היתה, ולא נבראה כלל בפועל ובמציאות, אלא משל ודמיון בעלמא היתה, בכל שבע שנות התקופה ההרצלית, בין מצד הפועל, בין מצד הנפעל ובין מצד הפעולה עצמה.³³

בהמשך המאמר הוא תיאר כיצד הגיע הרצל, היהודי המתבולל, לרעיון הציונות. אולם בשל אורח חייו האריסטוקרטי, ומשום שלא צמח והתחנך בקרב העם היהודי ולא הכיר את מחויבותו העמוקה למסורת הדתית, הוא הפנה את מאמציו החברתיים והמדיניים לכיוון שגוי:

וככה חי לו הרצל כל ימיו חיי מתבולל, חיי סופר אירופאי שיש לו מהלכים בין העומדים בספירות העליונות של העמים האחרים, אשר ממרום-שבתו הביט על המון בני עמו, כעל קבוצת צוענים שפלים ונבזים, שאין כדאי לטפל בהם כלל וחרפה היא לעמוד בד' אמות שלהם. פתאום והנה, על ידי דחיפה מבחוץ, ע"י מעשה דרייפוס וכדומה, עבר עליו הרוח לצאת אל אחיו ולראות בסבלותם. ובחשבו מחשבות איך להטיב גורלם, חקר ודרש וימצא את הרעיון הציוני לתרופה האחת למכתם, וינרב

את לבו להוציא לפועל את מחשבתו הטובה אשר חשב על היהודים! אך לאסונו כאן
 כבר מתחלתו שגיאתו העצומה.³⁴

חברי המזרחי ברוסיה בשנת 1902 (הרב ריינס באמצע). באדיבות הספרייה הלאומית

נגד תנועת המזרחי ורבניה

המאבק בציונות החילונית בגדר מובן מאליו לרבים מכותבי המאמרים בהפּלס. הבעיה העיקרית הייתה בשומרי המצוות, ובהם רבנים ידועים, אשר בניגוד לרב רבינוביץ' שתמך בציונות אך בחר לפרוש ולהתקיף אותה, נותרו במסגרת הציונית ואף הקימו את הארגון הציוני-דתי "המזרחי". רבנים אלה, ובראשם הרב ריינס, התנגדו – לצד תמיכתם בציונות המדינית שמטרתה הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל – לתוכניתם של מנהיגי התנועה הציונית להקנות לעם ישראל מערכת ערכים מודרנית שלא התבססה על ההלכה ועל המסורת היהודית.

אפשר למצוא את הביקורת על תנועת המזרחי כמעט בכל אחת מחוברות הפּלס שהופיעה מאז נוסדה התנועה בשנת 1902 ואילך, ובעיקר בסדרות המאמרים "ציונות מזרחית" ו"האדימו פני המזרח". וכך כתב "רב אבצן", מחבר סדרת המאמרים "ציונות מזרחית", שטען כי השכלת ברלין הידועה לשמצה שהייתה אימה הורתה של היהדות הרפורמית ושל מגמת החילון, התגלגלה בארגונים שונים שהאחרון שבהם הוא תנועת המזרחי:

שנוי השם נחשב לפנים בישראל רק בתור סגולה לחולה מסוכן, נתקבל עתה בימינו לרפואה בדוקה. לא להוריד את החולה מעל המטה אשר עלה עליה, כי אם להקים

כושל שפשט את הרגל לנושיו, רק בשם חדש אשר יכנה את בית מסחרו ירפא את שבריו, ויחדש את אמונת הבריות בישרת לבו אשר אבדה לו. לא בית המסחר נשתנה ולא בעליו נחלפו ורק השלט נשתנה בשנוי השם, והנה מחדש הכל טוב ויפה [...]. השכלת ברלין פשטה את הרגל ותעזר בשם חדש אשר פי המשכילים יקבנו חבת ציון [...]. עברו שמונה עשרה שנה וישועות כל נעשו בארץ ישראל ותקרא שמיטה לנושיה ותתעשת ותשב להתגבר ולהעזר מחדש בשנוי השם לציוניות. והנה ששון ושמחה, מדינת יהודים מקלט בטוח, פרלמנט ציוני מדיני בלי מדינה, שאיפה לארץ ישראל מבלי דת משה וישראל, וככל אשר הרבתה להצר צעדי האמונה והדת, כן הלכה האמונה בה הלוך וחסור בלב התמימים מקונגרס לקונגרס הרבנים פוחתים והולכים עד כי על הקונגרס החמישי בבזל לא היו בלתי שני יארמולקעס וכיפות [...]. ובעלי היארמולקעס ראו כי נוחלה אבדה תקותם לצודד עוד נפשות ציונים אל הציוניות ויעמיקו עצה להעזר עוד פעם בשנוי השם מזרחיים. לאמר, ציונים אנחנו בעצה אחת ושאיפה אחת למקלט בטוח בא"י ורק בשמירת הדת נעשה לנו אגודות שלום ציון על דעת החרדים.³⁵

אחת הדרכים להילחם במזרחי הייתה באמצעות השמצת מנהיגיו שהוצגו כפשרנים מבחינה דתית. כך למשל הוקע הרב ריינס בשל רצונו לייסד בתי ספר דתיים שבהם ילמדו גם מקצועות חול:

נחוץ, לדעתי, להוקיע [...] את הנבלה הכי גדול שנעשתה באספת המזרחי והיא: ראש המזרחי (הרב ריינס) [...] עלה בדעתו לייסד סימינריום בשווינצאן ואח"כ לייסד בלידא ישיבה בסדרים חדשים שלא שערום רבותינו מעולם [...] התעורר עוד פעם לייסד ישיבה ציונית בחנוך וסדרים אחרים, לגמרי אחרים שממנה אומר להקים רבנים בישראל [...]. ולדבר כזה ראה ראש המזרחי [...] לבטל את כל הישיבות הישנות ולהראות לכל העם כי מן השחתות הן ואינן מתאימות לא לרוח התורה ולא לרוח הזמן.³⁶

בסדרת המאמרים "פני המזרח מאדימין" שנכתבו בידי אנשי "הלשכה הטהורה", שכונתה בידי הציונים בשם "הלשכה השחורה", הסבירו הכותבים את ההבדל בין הרבנים שהצטרפו לתנועה הציונית אך הבינו את טעותם (כמו הרב רבינוביץ') ובין רבני המזרחי שסירבו להודות בטעות:

הרבנים המציונים בתורה וביראת ה' האחדים ששגו בתמימותם בתחילתה לחשוב כי אכן יש מקוה לתקווה לישראל ולארצו הקדושה מהציוניות, ויהיו על הקונגרס הראשון או השני, לא בושו מלהודות על האמת כי שגו ויהיו מתנגדים גלויים להציוניות, ויקדשו את שם ה' ותורתו ברבים, בדברם האמת כעשויים לכלי חת מגדופי הציונים ומהתוליהם.³⁷

במאמר אחר התחזקה מידת הביזוי וההשמצה נגד הציונות הדתית, ובמיוחד נגד הרב ריינס ששמו עוות כך שיישמע יווני-הלניסטי-צדוקי כדי לרמז על חבירתו לתרבות החילונית הרעה:

אמנם כי להציונים לא יאות ת[ו]אר "בעלי מחלוקת" כי אם תא[ו]ר מכוער ומגונה עוד יתר הרבה מהת[ו]אר הזה. אך לא מהם נדבר כי אם מהשופט צדק רבי ריינוס אשר לקח את עצמו לצד אחר להיות נחלק מתוך אחיו הרבנים [...] האם לא ידע ולא יבין רבנו ריינוס את אשר יודעים ומודים כל הציונים, כי רוב גדול מהעם וכל הרבנים אשר בכל קהלות ישראל, מלבד מעטים היוצאים מהכלל, הם מתנגדים להציונית! אשר רק על כן סובלים הציונים על כרחם את המזרחי, המפליא להראות לעינים אש דת מתלקחת בתוך הקרח היוצא מבטן הציונים למען עשות נפשות תמימים ולגנוב דעת רבנים בזה. כפי שמתפאר 'המזרחי' [...] כי הרבה לעשות נפשות רבות לציונית.³⁸

לצד המכתבים שפרסם העיתון נגד הציונות ונגד המזרחי הסביר הרב חיים לייב איטקין מדוע היו רבנים שנמנעו מלהביע את השקפתם בעניין:

רבני רוסיה ופולין רובם ככלם רוב מנין ורוב בנין – ולא לכד הגדולים הנודעים שכל בית ישראל נשען עליהם – חושבים את התנועה הזאת [המזרחי] לדבר שאין תוצאותיו ממקור חשוב וכי החוב מוטל על שלומי אמוני ישראל להתרחק מהם, אלא שאין דעת כלם שוה לצאת בפומבי. יש מהרבנים שגלו לי טעמיהם למה אינם מדפיסים חו[ו]ת דעתם. יש שכתבו שיש להם טעמים כמוסים אשר העלימום גם ממני. זה כותב כי דבר ידוע הוא בעדתו וכל סביבותיה כי הוא מהמתנגדים ויש שאינו מגלה התנגדותו רק למכיריו ומיודעיו מפה לאָן. [...] יש שירא שאם יתנגד בפרהסיא שזה יסב נזק להענינים הכלליים שהוא עוסק בהם תדיר או להשיבה שהוא עומד כראשה. [...] יש מי שחושב שע"י שיגלו רבנים אחדים את דעתם לא תושג המטרה והם רוצים שתתאסף אספה גדולה בחו"ל וממנה יצא פסק דין אשר יעשה רושם גדול על בני ישראל בכל מקומות פזורהם.³⁹

הרב יצחק יעקב ריינוס. מקור: ויקיפדיה

המצב באמריקה

לאיש ברחבי האימפריה הרוסית לא היה ספק שמצב היהודים בה הוא כבי רע ושגל נוסף של רדיפות או גזירות קשות הוא רק שאלה של זמן. התנועה הציונית אשר הישירה מבט למצב העגום פעלה להטבת מעמדם ומצבם של היהודים בשתי דרכים עיקריות. הראשונה, השאיפה ליישוב היהודים בארץ-ישראל שתהפוך למקום מקלט בטוח לעם היהודי כולו. הדרך השנייה הייתה באמצעות שיפור השכלתם של היהודים ושילובם בחברה האירופית המודרנית. תהליך זה נועד לחזק את מעמדם הכלכלי-חברתי של היהודים וכך להגן עליהם מפני הביקורת האנטישמית על נצלנותם ונחשלותם. האלטרנטיבה השלישית שעמדה לפני יהודים שביקשו לעצמם עתיד טוב ובטוח יותר הייתה ההגירה לאמריקה שבאותן שנים פתחה את שעריה לכל דורש.

הפּלס ביטא את דעתם של היהודים השמרנים, שהתנגדו לתנועה הציונית מצד אחד ולהרחבת השכלתם של היהודים מצד שני. בכך, לכאורה, הם השאירו למי שביקשו להיטיב את מצבם רק אפשרות אחת: להגר לארצות הברית. אולם מנקודת מבטם של שומרי המצוות הרי שבשל רמתם הנחותה של חיי הדת במדינה מודרנית וחילונית זו הפכה גם ההגירה אליה לפסולה. סופרי **הפּלס** הכירו אומנם בכך שאמריקה נותרה הפתרון היחיד לבעיית היהודים, אבל המחיר לשומרי המצוות היה קשה מנשוא: "הארץ הזאת אמנם ברוכה בכל כּגן ד' בארץ מצרים. היא ארץ אשר לא תחסר כל בה, אין רעב ללחם ואין צמא למים, אין ערום ואין יחף, אין רודף ואין נוגש, אבל זה! היא גם ארץ שבה אין תורה ואין תפילה, אין שבת ואין יו"ט, אין כשרות ואין טהרת משפחה, אין אחדות ואין שלום, אין חנוך הבנים ואין צניעות, כי אם דור תהפוכות ובנים לא אמן".⁴⁰ הסיבה העיקרית למצבה הנחות של היהדות המסורתית באמריקה הייתה קשורה בשגשוגה של היהדות הרפורמית. כך תיאר הכתב מאיר פ' יוספזון את מצב חיי הדת באמריקה:

בבתי הלימוד אשר להם [הרפורמים] שורר סדר ומשטר ואת תלמידיהם ידריכו עפ"י רוחם רוח הכפירה והרעפארמע עד הקצה האחרון שגם עקבות האורתודוקסיה אינו ניכר בהם [...] האמת נתנה להאמר כי הפושעים האלה בחריצותם בצדקת פזרונם ובסדרי חייהם המשיכו על עצמם את עין הממשלה והעם לטובה. ובהדרת כבוד יביטו עלימו כעל עם מורם [...] וממילא גם להאורתודוקסים אין רעה מזה, אחרי כי שם ישראל בכלל אינו נבזה כל כך בעיני העמים, ואולי כאשר גם הם בשם ישראל יכוננו [...] ואף כי בין הבאים תמצאנה גם משפחות הגונות ויש גם מיוחסות אנשי שם לומדים ויראים יחד, אבל מי לא ידע כי אלה הם מיעוטא דמיעוטא בין הערב רב [...] עד כי אלה שאפשר לקראם בשם אדם בטלים בהעירכוביא במאה, במאתים ואולי גם באלף.⁴¹

ניו יורק היהודית

סיבה נוספת למצבה הקשה של היהדות האורתודוקסית באמריקה הייתה חוסר התשתית הארגונית שאפשרה גם למי שלא היו בעלי הכשרה תורנית מספקת להכריז על עצמם כרבנים או כבעלי תפקידים אחרים:

אחרי שעשתה לה השמועה כנפים לעוף בכל מרחבי אירופא כי אחב"י [אחינו בני ישראל] למאות אלפים מצאו להם מנוח בערי החופש הללו וגם הגבירו ועשו חיל – החלו לדאות הנה כעל כנפי נשרים רבנים, שובי"ם, מלמדים וכל כלי הקודש [...] בין הגוודדים האלה פרו וישרצו גם תלמידים שאינם מהוגנים המכנים עצמם בשם רבנים, דיין[נים], שובי"ם, ומלמדים. ובהיות הכל מותר להם משכו אחריהם המון ריקים ופוחזים ההולכים אחריהם ואחרי חלקת שפתם המבטיחות להם נופת צופים, גן עדן גדול ורחב ידים, גם כבלתי שמרם תורה ד' [...] אלה הם מזיקי הדור שהרסו ולא חמלו ויחריבו את נאות יעקב הרבה יותר מכל רבני ומטיפי הרעפארמים שעליהם לא יביט כלל המון העם להתלמד.⁴²

תקווה מסוימת באשר לגורלה של היהדות האורתודוקסית בארצות הברית התעוררה בשנת 1902 עם הקמת "אגודת הרבנים", ארגון של רבנים אורתודוקסיים יוצאי מזרח אירופה שביקשו לקבוע סטנדרטים מחייבים להתנהלות קהילתיתיהם. אולם למרות הכוונות הטובות נראה שהתוצאות איחרו לבוא:

ומה היא היהדות באמריקא כעת? [לאחר הקמת אגודת הרבנים], האם נשתנה מצבה לטוב מאשר היתה עד כה? האם צעדה האגודה איזה צעד קדימה לטובת הדת? [...] האם נראה בה סימני קיום אשר נוכל לקות כי מהאגודה הזאת אמנם תבוא גאולה וישועה לכל היהדות כלה? היחדלו האופים לאפות בשבת? הנשתנו כבר סדרי החנוך והלמוד לטובה? השבו סוחרי 'כשר לפסח' מדרכם הרעה וקבלו עליהם להיות שומרי הדת? הסרו מהם הרבנים לבלתי תת להם שום תעודה והכשר? [...] אבל למורת רוחי ורוחך הנני מוכרח לתת לך על כל שאלותיך תשובה אחת: לא! ב"אלף רבתי".⁴³

ביקורת על הרבנים השמרניים

רוב הכותבים בעיתון הפלס היו שומרי מצוות שהיו גם בעלי השכלה כללית רחבה והחזיקו במשרות שהעניקו להם יציבות כלכלית, דבר שאפשר להם לעסוק גם בפעילות ציבורית ובכתיבה פובליציסטית. רובם ככולם הסכימו כי מצבה של היהדות האורתודוקסית נמצא בשפל המדרגה וכי ללא פעילות מאורגנת עלול המצב להחמיר עוד יותר. הביקורת על הרבנים השמרנים גברה לאחר שהסתבר שארגונים יהודיים אחרים, בין כאלה שקמו באימפריה הרוסית ובין כאלה שפעלו במדינות אחרות, נחלו הצלחה:

כי זה כמה זמן הנני צועק ככרוכיא, מדוע לא ייסדו גם במדינתנו חברת מחזיקי הדת כמו בגאליציא, אף שהדת שם עומדת עדיין במדריגה גבוהה מבמדינתנו? [...] איך לא נבוש מהמשכילים, שהם המעטים ביננו, ראו מה הם עושים? להם חברת מפייצי השכלה, כמה חברים, כמה כסף יש להם, כמה הם משתדלים למען המטרה שהציבו להם, והכל בסדר נכון. חברת חו"צ [חובבי ציון] מקבצים יותר מארבעים אלף רו"כ [רובל כסף] לשנה [...] ובאחרונה הציוניות שעודה באבה, הרי כבר יש לה באנק עם שני מיליון רו"כ, ומאספים בכל שנה כערך מאה אלף רו"כ שקלים [...] חברת תושיה ואחיאסף מוציאות מדי שנה ספרי השכלה על כמה עשרות אלפי רו"כ המהרסות דתנו. ואך הרבנים יושבים בחבוק ידיים אוחזים בכלל הגדול והישן "שב וא"ת [ואל תעשה] עדיף" [...] מדוע נחכה עד כלות כחנו עד שנהיה מסוכנים וגוססים ר"ל [רחמנא ליצלן] שאז בעל כרחנו נתפרכס ונתאבק בין החיים והמות הרוחני.⁴⁴

ביקורת נמתחה גם על הרבנים המתרצים את חוסר נכונותם להשתתף בפעילות ציבורית רחבה באצטלה של צניעות וענווה מעושה:

תאמרו: מי אנו ומה אנו? איננו לא ראשי גולה, ולא מופתי הדור, ולא אף גדולי הדור – כאשר יחשבו אותנו זולתנו – אך אנשים פרטים אנחנו ככל בית ישראל ודי לנו להפקיע את עצמנו ולא להצדיק את הדור להנהיגו ולהורותו דרך. לא אנשים כלליים אנחנו לדאוג דאגת הכלל, להשתדל לפעול ולעשות בענייני הכלל יותר מכל בני עמנו [...] הוי ענוה! ענוה! ענוה! ענוה הארורה הזאת בת השטן החריבה לפנינו את בית המקדש והגליתנו מארצנו ועדיין היא מרקדת בינינו ומחרבת ומהרסת את מקדשנו המעט. ענוה המדומית והמזויפת הזאת עוד מרחצת בנקיון כפיה ומתנצלת כי היא אינה אשמה בדבר רק העצלות והקרירות הם האשמים.⁴⁵

בהמשך דבריו שם מתח המחבר ביקורת על הרבנים שעשו עצמם עוסקים בדברי תורה ולא מצאו פנאי לעסוק בצורכי הכלל:

שמה תאמרו רבנינו הגדולים! אין לנו פנאי כעת כי מחויבים אנו להגות בתורה יומם ולילה [...] לחבר חבורים גדולים וטובים ביאורים לרמב"ם, לחדש דינים והלכות כי תלמוד תורה כנגד כולם. התבוננו נא מאד למי ולמה אתם עמלים? האם למען הלומדים מדורות עברו היושבי בג"ע [בגן עדן] תחברו חבורים? או למען ששפתותיכם ידובבו בקבר לאחר ק"כ [מאה ועשרים] שנה?⁴⁶

הביקורת על רוב הרבנים שעמדו מנגד התעצמה על רקע העובדה שהיו כבר אישים תורניים, כמו כתבי הפלס, שעשו את הצעדים הראשונים והציעו לנקוט יוזמות חדשות כדי להתמודד עם האיזמים הרבים על היהדות המסורתית. בכך הם נחשפו לביקורת וסיכנו את מעמדם החברתי:

יש מרבנינו וגדולינו יחי' שהשליכו נפשם מנגד וקפצו בתוך הים. המה ראו כי היהדות במובנה הדתי עומדת בסכנה [...] לכן העמידו את עצמם במקום סכנה כדי להגן ולהציל עד כמה שידם מגעת [...] החלוצים המסכנים את עצמם בשביל היהדות הדתית בעת שחבריהם הרבנים נושאי דגל התורה עומדים מרחוק קופאים על שמריהם, אם באשר לא יאמינו בנצחון או באשר לא יאבו לסכן את צרכיהם ועניניהם הפרטים, מזכירים לנו מעשה נחשון [...] מעשה הקפיצה בתוך הים כשהוא לעצמו אינו נסיון גדול כל כך כמו העובדה שהוא קפץ בתוך הים בעת שכל ישראל עמדו מסביב ולא קפצו.⁴⁷

הרב אהרן מנדל הכהן. מקור: ויקיפדיה

בין תיאוריה למעשה

אחת ממטרותיו של הפלס הייתה לייצר שינוי בתפיסת העולם האורתודוקסית ולהקים ארגון שיוכל לפעול נגד מגמות המודרנה ששחקו את מספרם של שומרי המצוות והפכו אותם למיעוט חסר השפעה חברתית או פוליטית. לקראת תום השנה הראשונה לצאתו של העיתון לאור עמדו על הפרק שתי יוזמות. האחת קראה לאסיפה כללית של רבני גליציה בעיר לבוב, שנועדה למנוע את המשך הידרדרותה הדתית של המדינה:⁴⁸

זה לא כבר בקרתי את אחד מגדולי הרבנים בארצנו [...] והנה התאונן הגאון הזה על מיעוט ערך וחולשת כוח החרדים [...] בראש קהלה ישראל של יראים ושלמים עומדים פושעי ישראל אחדים המחללים שבת בפרהסיא, ושם בעיר שכולה חסידים מי עומד בראשה? עוד הפעם פושע ישראל בגופו, קרקפתא דלא מנח תפילין, נבוה וחדל אישים [...] עניתו, עם רב אנחנו וכח גדול לנו [...] לא בכוחם וגבורתם גברו עלינו [...] לעמוד בראש קהלה שרובה יראים, כי אם ברפיונם של אלה האחרונים עלו למעלה ראש. היראים לא התאגדו לאגודה אחת, לא התאספו לאספה [...] הענין הזה לא היה שווה להם בזמנו לבטל עליו אפילו חצי שעה אחת.⁴⁹

בסוף אותה שנה הציע הרב מנחם מנדל כהן, רב הקהילה האשכנזית בקהיר, לערוך אסיפה שתכליתה להקים אגודת רבנים בין-לאומית שתהפוך לגוף שידון בשאלות הלכתיות בעלות חשיבות ציבורית, ובמיוחד בשאלות הנוגעות ליחסה של האורתודוקסיה לתופעות החברתיות שהשפיעו על החברה המסורתית. במקביל אמור היה הגוף החדש לפעול למען חיזוק שמירת הדת בקרב הציבור היהודי בכלל והצעירים בפרט. הרב כהן שלח לעיתון קול קורא בצירוף טיוטת התקנון המוצע עם בקשה שהרבנים יגיבו עליו:

התאספו כלכם יחד רבנים למודי ה' להיעשות אגודה אחת, להרים קרן התורה, ולחזק הדת והיהדות לרוח הזמן הדורש מאתנו זאת [...] והנה כוננתי לפי קט שכלי כתב תקנות ישרות לאסיפת הקונגרס של הרבנים ושלחתי עם הכתב הזה לרבני המדינות והגלילות מורי הצדק, לחוות דעתם אם יסכימו לזה. והרשות נתונה להוסיף ולגרוע ולשנות בו לטובת העניין [...] וחקי האגודה הקדושה על פי רוב דעות יקום דבר כאשר התווה"ק [התורה הקדושה] אמרה אחרי רבים להטות.⁵⁰

לכאורה עמדו על הפרק שתי יוזמות שביטאו את רצון הרבנים להתארגנות האורתודוקסיה. האחת במישור המקומי, כלומר בגליציה, והשנייה שהציעה התארגנות בין-לאומית. אולם הפלס, שלכאורה חזר ודרש את קיומן של יוזמות מסוג זה, נמנע מלהביע תמיכה באסיפת הרבנים של גליציה והצטרף לרבנים אחרים שמצאו פסול ביוזמה זו, והיא אכן לא יצאה אל הפועל. גם ארגון אסיפת הרבנים הבין-לאומית התקדם בעצלתיים וחצי שנה לאחר פנייתו הציבורית הודיע הרב כהן כי רק כשלושים רבנים נענו לפנייתו.⁵¹ במקביל קידם הרב רבינוביץ' יוזמה נוספת להקמת רשת אגודות מקומיות שתיקראנה "מחזיקי הדת", בדומה לארגון בעל שם דומה שהוקם בגליציה ובבריטניה בסוף המאה

התשע-עשרה: "בלב רבים מגדולי ישראל [...] הנחלים על פרצת הדת, תוססת עתה מחשבה בעצה ליסד בקרבנו מוסדה בדמות חברת 'מחזיקי הדת' אשר כבר נוסדה במדינת גאליציען ובארץ אנגליא, מדינה ומדינה כפי טעם אחינו בני" [בני ישראל] וצרכיהם לחזוק הדת בקרב אחינו היושבים בהן [...] אך לצאת לפעולות בקרב אחינו בארצנו, לפי צרכנו, מבקשת לה דרך אחרת ואופנים אחרים לגמרי".⁵²

ואכן, הפלס דיווח מפעם לפעם על הקמת אגודת מקומיות של "מחזיקי הדת" שהצריכו קבלת אישורים מן הרשויות. אולם הסתבר שבדומה לארגונים המקבילים בגליציה ובבריטניה, שגם הצלחתם הייתה קצרת ימים, גם היוזמה ברוסיה לא זכתה להצלחה רבה. גם ועידת הרבנים הבינ-לאומית שארגן הרב כהן ושהתכנסה בשנת 1903 בקרקוב לא משכה אליה רבנים רבים, ובין המשתתפים בה לא היו רבנים ידועי שם. עיקר הצלחתה הייתה בארגון שבועה פומבית של רבנים שהכריזו קבל עם ועדה שיהודים אינם משתמשים בדם ילדים לאפיית מצות: "אל הקונגרס [...] באו רבנים מאונגאריין, גאליציא, מצרים, צרפת, רוסיה ורומניא. ראשית מעשיהם היתה השבועה בבית הכנסת הישן במעמד אלפי אנשים וסופרי העיתונים, כי עלילת הדם היא שקר שהורו והוגו אנשי זדון ומרמה. אחרי כן [...] ישבו ודנו ארבעה ימים, שתי ישיבות בכל יום, ויטכסו עצה לחזוק הדת".⁵³

הסיבה לכך שהפלס נמנע מלתמוך ולקדם יוזמה זו נתגלתה בסדרת מאמרים של הרב רבינוביץ' שגילה כי הוא עצמו ניסה להקים ארגון אורתודוקסי בין-לאומי אך נכשל בכך.⁵⁴ בעקבות כישלוננו הוא החליט להסתפק בהמלצה על הקמת אגודות מקומיות של "מחזיקי הדת". הוא אף נמנע מלחלוק עם הרב כהן את ניסיונו המר והניח לו לחוות את הכישלון בעצמו:

אדרבא, יעמול עצמו לריק איזה זמן ויבין מאליו הדבר ההוא שהיום צריך אני להרכות דברים על און־דותיו. וכמו שגם אני עמלתי עצמי שנה תמימה בצורך הזה ולא פעלתי מאומה בכל עמלי, והכל מפני הטעות הזאת שטעיתי לחשוב כי כל אחד מהרבנים כמוני מבין ג"כ [גם כן] נחיצות הענין, עד אשר באחרית הימים נוכחתי בדברים כהויתם ואסור מהדרך הזאת לעמול ביסוד אספות ואגודות אוניברסליות ואחל לחשוב על און־דות אגודות אינדיווידואליות של "מחזיקי הדת" אשר תתאגדנה תחנוללה בכל עיר ועיר ואח"כ אולי תתאגדנה יחד.⁵⁵

באותה סדרת כתבות גילה הרב רבינוביץ' כי דעתו לא הייתה נוחה מכך שהרב כהן ביקש לתקן את השבועה נגד עלילת הדם ולכן החליט שלא להשתתף באסיפה: "ובגלל כל זה החלטתי אז בדעתי, כי היה איך שיהיה, 'לא ירד בני עמכם' לנסוע לקחת חלק באספה זו, בודאי לא, ורק עוד מסופק הייתי שמא נחוץ לנסוע לשם מצד הפלס, לראות ולשמוע כל פרטי המשא ומתן כדי להודיע הכל בהפלס [...] והחלט אצלנו לבלתי נסוע כלל, רק לבקש מאחד מסופרי הפלס בגאליציא ללכת לקראקא ולהודיע המשא ומתן

ותו לא מידיי".⁵⁶ בהמשך נודע לו שאחד המוזמנים לאסיפה יהיה הרב ריינס, ולכן גמר אומר שלא להשתתף בה.⁵⁷

למרות הצהרותיו, בסופו של דבר החליט הרב רבינוביץ' להגיע לאסיפה ואף נבחר בה לדובר הרשמי ולאחראי על הכיסוי העיתונאי. מדיווחיו עולה כי שבועת הרבנים נגד עלילות הדם, אשר מלכתחילה נראתה בעיניו טעות חמורה, הייתה לגולת הכותרת של האסיפה. עם זאת דיווחיו המפורטים על המריבות הקטנוניות ומאבקי הכוח והשררה בין הרבנים שהגיעו לוועידה, רובם מן השורה השנייה והשלישית מבחינת חשיבותם, מסבירים מדוע לא הצליחה הוועידה להשיג את מטרתה.

אירועים אלה מעידים שחרף ההצהרות על מצבה הקשה של האורתודוקסיה לא הצליחו הרבנים, ובהם גם הרב רבינוביץ', להניח את הברדלי ההשקפות ואת מאבקי הכבוד מאחוריהם. רק כעשר שנים לאחר מכן, בשנת 1912, הצליחו הרבנים להקים את אגודת ישראל. אולם תנועה זו החלה לפעול באופן ממשי רק לאחר "הכנסייה הגדולה" הראשונה שהתכנסה בווינה בשנת 1923, לאחר מלחמת העולם הראשונה ולאחר שנים נוספות של הידרדרות במצבה של האורתודוקסיה.

רוחב האופקים של הפלס

אומנם הפלס הרבה לעסוק בנושאים הקשורים במאבק האורתודוקסיה במודרנה, אולם עורכו היה ער גם לנושאים אחרים שעוררו עניין בשיח הפומבי של הציבור היהודי והשתדל לתת להם ביטוי בעיתונו. להלן כמה מן הנושאים הללו.

שיטת המוסר התפתחה בשלהי המאה התשע־עשרה כדרך להתמודדות עם עזיבת תלמידי הישיבה את הישיבות הליטאיות. חלקם התפתו להסתפח אל החצרות החסידיות שהציעו אפיקים חדשים להגשמה עצמית מלבד שעות ארוכות של לימוד גמרא מפרך באולמות הישיבות. אחת הדרכים לאתגר את התלמידים במישור הרגשי, ולא רק במישור האינטלקטואלי, היה באמצעות "שיטת המוסר" שייסד הרב ישראל סלנטר. שיטה זו זכתה לפרשנויות שונות של תלמידיו ורבנים רבים התנגדו לחידוש שהביאה עימה. המחבר שלפנינו הציע לשלב את שיטת המוסר בישיבות כאמצעי הגנה מפני עזיבת התלמידים את הישיבות: "מחלת הכפירה והחופש [...] שבראותנו אותה הולכת ומתרחבת ומתפשטת כבר בכל ארצות המערב מחוייבים אנו להשתמש בתמרוק המוסר לבלתי תת המשחית לבא גם אל ארצנו [...] אולם ידעתי, כי רבים רבים, וכיניהם גם גאונים וצדיקים, עוד היום מתנפלים על שיטת המוסר, [...] אבל לדעתי [...] מה האסון אם גם אלה שתורתם אומנתם ילמדו בכל יום בכנופיא חצי שעה מוסר?"⁵⁸

אף על פי שהפלס התמקד בענייני החברה האורתודוקסית, הוא לא התעלם מן האנטישמיות הגואה שהשפיעה על חייהם של כל היהודים והייתה אחד הגורמים העיקריים לעלייתה של הציונות. וכך תיאר אותה הכתב שכינה את עצמו "הצופה מהר הגלעד":

סערת הזמן ומעללי האנטישמיים לא רק שלא נחו בשנה העברה אלא שעוד התגברו והשנאה לעמנו הולכת ומתפשטת ומתדבקת מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר [...]. בשנה העברה, שהיא רק השנה הראשונה אחר המאה הי"ט הנאורה [...] מיום אל יום תרכינה שם העלילות הברדיות רק למען הסית בנו את המון העם לא רק באוסטריא כי אם גם באונגארן, הארץ אשר בה עוד יכולים היו קלי הדעת שבעמנו להונות את עצמם ולהתברך בלבכם כי שלום להם מכל עבריהם אחרי שכבר השוו זכויותיהם לזכויות האזרחים אפילו בנוגע לנשואי תערוכות רח"ל [רחמנא ליצלן].⁵⁹

תופעה חברתית נוספת שבה עסק הפלס הייתה שפל מעמדם הכלכלי והחברתי של רבני הקהילות. שומרי המצוות אומנם הביטו בהם בהערכה, אבל השכר שקיבלו היה נמוך ודן אותם ואת בני משפחותיהם לחיי עוני ודלות:

ואחרי שנתבאר עמלו ויגיעו של הרב לטובת העדה, מה חלקו מכל עמלו בעוה"ז [בעולם הזה]? שלישי לתורה וראשון לחיי צער! קימה לפניו בבהמ"ד [בבית המדרש] וקימה כנגדו מבני קרח הממרים חייו בכל זמן! ראשון להקפות בשמחת תורה ואחרון למקנה סחורה! סנדקי בברית שמ[ו]נה, ולאנחות ודמעות כל מר נפש – לבבו מעונה! [...] לו שם מעיניו בחכמת הרפואה להשיג תעודת רופא? ואז, הלוא היה חי חיי רוזנים לפי ערך של מציל נפשות והי'ה] מביט בשאט נפש – על הרבנים.⁶⁰

אחת הדוגמאות הבולטות להידרדרותו המוסרית של העם היהודי הייתה הפריצות המינית. נשים יהודיות צעירות שנכנסו להריון בחרו לעיתים למכור את פרי בטנן תמורת כסף או הותירו אותם בפתחי מוסדות חסד יהודיים שיטפלו בהם. חלק מן הצעירות היהודיות, אם מפני שהתפתו לרווח קל ואם משום שנפלו קורבן לנוכלים, נשלחו למדינות שונות ברחבי העולם שם הועסקו כזונות.⁶¹ כל שלבי המסחר, החל בגיוס הבנות, דרך הברחתן למדינות היעד וכלה בהעסקתן בבתי הזונות, נעשו בידי יהודים. רבני רוסיה, שהיו מודעים היטב לתופעה, בחרו שלא להתייחס אליה:

גם זה מסחור – והסחורה "סחורה חיה". וכבר הודיעו וחזרו והודיעו לנו מבווענאס אירעס מקונסטאנטינופול ומאלכסנדריא של מצרים כי רוב המוליקים והמביאים מהכא להתם את הסחורה, וגם המוכרים אותה שם בשוק, והמחזיקים אותה בבתיים העשויים לדבר – הם, בעוה"ר [בעוונותינו הרבים], מבני עמנו. וגם רבנים כבר כתבו בענין קול קורא ואיסור, ואזהרה וכמעט חרם. מאיזה קהילות? מלונדון מפאריז מברלין וכד'. הרבנים שלנו [ברוסיה] הרואים "בעין הברולח" כל חשש קטן לפגיעה בסעיף קטן, את "הפיל" הזה לא ראו. אם יש בידם או אין בידם למחות עכ"פ [על כל פנים] היה עליהם להתעורר.⁶²

תופעה ייחודית בשיח היהודי שזכתה אף היא להתייחסות העיתון הייתה שאלת זכויות בעלי החיים. במקרה זה עסק הרב קוק בדרך שבה ראוי להתייחס לבעל החיים ולקניינו:

השימוש בדברים שהם קניניו הטבעיים של בעה"ח [בעל החיים], אפילו בשעה שאין האדם נוטל על ידם את חייו מן העולם [...] שהאדם בחולשת אהבת עצמו העוברת

כל גבול נגש אל הפרה העניה ואל הרחל הנאלמה ונוטל מזאת את חלבה ומזאת את צמרה – לא תתאים עם ההערה השכלית [...] ראוי אמנם להכיר שאין כאן פגם מוסרי אם יוקח הצמר מהכבש, בשעה שגם לבעל הצמר, הכבש עצמו, יקל ע"י זה משאו, ועכ"פ [ועל כל פנים] לא יצר לו ולא יזיק לו, אבל מגונה הוא כשנוטל אותו להנאתו, בשעה שהבעלים האמתי, הכבש עצמו, צריך לו, אז ראוי מצד ההערה השכלית להכיר הדבר בתור גזל משפט.⁶³

אחד הנושאים המפתיעים שבהם עסק כתב הפלס משה שלום קזרנוב, היה שאלות של אקולוגיה בעידן התעשייתי. בסדרת מאמרים מפורטת שכותרתה "האדם והטבע", עסק המחבר במגוון שאלות שבחנו את השפעתו של האדם הן לחיוב והן לשלילה על מצבו של הטבע הדומם ועל בעלי החיים:

האדם הזה, השותף להקב"ה במעשי בראשית לתקנם ולשכללם, העובד את האדמה ושומרה, הזורע והמרכיב, המרכה מינים שונים בעולם, מצד שני הוא שותף גם להשטן גם כן להשחית ולחבל את כל אשר לא יסכון למאכלו, למשתהו, לעשרו ולאשרו בארץ [...] ולא רק הוא לבדו ישחית אל כל אשר לא יסכון לו, רק גם הבהמות והחיות הביתיות אשר ברשותו ובהשגחתו תגדולנה, גם הנה תשחיתנה את אשר לו למו יהיה זרעו לאכול ולשבוץ.⁶⁴

הרב אברהם יצחק הכהן קוק. מקור: ויקיפדיה

הפלס והרב קוק

כדי להדגיש את גישתו הפלורליסטית להשקפות עולם שונות, הקצה עורך הפלס מקום רב למאמריו של הרב קוק, אחד הדוברים הרהוטים והעמוקים של היהדות בעת

המודרנית. הייתה זו אחת הפעמים הראשונות שבהן ניתן לרב קוק לשטוח את משנתו באופן ישיר וללא עריכה, כפי שנעשה בחיבוריו המאוחרים. שלושה מאמרים הגותיים: "תעודת ישראל ולאומיותו", "עצות מרחוק" ו"אפיקים בנגב" כללו את ניצני הגותו הדתית-פוליטית של הרב קוק, ובהם גם שורת רעיונות פילוסופיים ומיסטיים שעסקו במהותו המיוחדת של עם ישראל ובשונותו מיתר העמים. ניתוח מקיף של מאמרים אלה אפשר למצוא במאמרו של אלעזר גולדמן שעסק במשמעותם ובחשיבותם להבנת יתר כתביו של הרב קוק.⁶⁵ נראה שהסיבה העיקרית לפרסום מאמריו של הרב קוק הייתה גישתו הייחודית לציונות, ולדרך שבה יש לנהוג עם הציבור החילוני. כך כתב הרב קוק במאמרו "תעודת ישראל ולאומיותו":

הרוח הלאומי נתעורר בעמנו ברב כח ומזה נתעוררה התנועה המפורסמת הציונית [...] בעמנו לא היה מקום שבו תצא ההרגשה הלאומית במודגש כי הרוח הלאומי אי אפשר להתעורר כי אם ע"י סבות הנאותות לו [...] ע"כ נרדם אצלנו הרוח הלאומי ככל הכחות שמתמעטים באפס מעשה [...] והנה עתה אחרי שבאנו למדה זו אין אנחנו רשאים להניא את לב אחינו אלה הרחוקים, אשר הרוח הלאומי הוא הרתוק האחד המחבר אותם אל הכלל [...] אבל עלינו להשתמש בכשרון הרוח הזה וסגולתו [...] שתוכל [להיות מעין ישועה כללית לעמנו לכוון] לבן של ישראל לאביהן שבשמים.⁶⁶

לדעתו של הרב קוק על שומרי המצוות לנצל את ההתעוררות הלאומית כדי להבהיר ליהודים שהתרחקו מן היהדות המסורתית כי הלאומיות היהודית מחוברת בשורשה לתורה ולמצוות ואינה מופרדת מהן. לכן על הרבנים להצטרף אל התנועה הציונית ולהשפיע עליה מבפנים. מהלך זה אינו רק בגדר ניצול אופורטוניסטי של הזדמנות היסטורית אלא הגשמה של רעיון יהודי בסיסי: "וע"כ [על כן] זאת היא עבודת היהדות: להטביע חותם אחדות השם והשגחתו על ישראל, באופן שיוכל העם הנפלא הזה להיות עם חי, להראות לדעת את האמת הברורה הזאת היכולה להביא ברכה לכל העולם כלו".⁶⁷ במקביל לפנייה אל הרבנים פנה הרב קוק גם אל מנהיגי התנועה הציונית וביקש מהם שלא לנתק את תפיסת הלאומיות מן ההקשר הדתי שלה: "בשם ד' הבוחר בציון, בשם תורתו אשר מציון תצא, שאו את דגל ציון. אבל אל נא תכאיבו לב בני עמנו, המרגישים מאד מה הוא מעמד חיי לאומיותנו, באמרכם כי רגש הדת לחוד ולאומיות בישראל לחוד. לא, אחי! מושג כוזב כזה לא יתקבל לעולם בלב בני עמנו".⁶⁸

במאמרו "עצות מרחוק", שהתפרסם בכרך השני של הפלס, הוא מתח ביקורת על הרבנים ומנהיגי הציבור שנמנעו מליטול יוזמה והציע להתמודד עם גל הספרות העברית החדשה שעמדה בסתירה לרוח היהדות על ידי פרסום ספרים וחוברות בעברית וביידיש שיביעו את רוח התורה: "לא בספר אחד או בספרים אחדים תבא התשועה המורגשת כ"א [כי אם] בספרים רבים, בהמון חוברות גדולות וקטנות, במאמרים טובים ויפים תדירים חדשים לבקרים, יהיו כתובים עברית וזארגונית [יידיש], וממלאים ג"כ [גם כן] מקום הגון בספרות השפות החיות, השומות בפי רבים מאחינו".⁶⁹ בסיום המאמר תקף הרב קוק את

הפירוד בעם ישראל ואת העובדה ששומרי המצוות ויתרו על היהודים החילונים ולא ניסו יותר להשפיע עליהם לחזור בתשובה:

ההסכמה המוזרה שעמנו צריך להתפלג לפלגות, לחרדים ונאורים, כלומר לשומרי תורה ועוזבי תורה, היא שהיתה בעוכרנו [...] אם יזדמן בזמן מן הזמנים ויהיה דור אחד נבדל לרעה בשחיתות דרכיו דור סורר ומורה, זולל וסובא עד אשר רבים מבניו יהיו חולים אנושים סובלי מחלות קטנות או גדולות, לא יאמר כל איש אשר דעת בקרבו שיש לנו מפלגת חולים שצריך לטפח את הסגולה שבהם המיוחדת, שהיא חליים, אבל נאמר בצדק שאנו צריכים להכריע את החולים אל הבריאות [...] שאם הלילה תתפשט המחלה בכל האומה היש מקוה לישראל על זאת?⁷⁰

במאמר "אפיקים בנגב", שהתפרסם בכרך השלישי של הפלס, התייחס הרב קוק ליחסים שבין דתיים לחילוניים וקבע: "אין לנו את מי לשנא, אין לנו עם מי להתקוטט, צאן אובדות היו עמי, רועיהן התעוץ והרועים הללו עצמם ג"כ [גם כן] נתעו מרועי הרועים שלפניהם, שהיו כבר רועים אוילים. חלילה לנו לדון שוגג כמזיד. אמנם הלב בוער רועד מרעיש ומתחלחל, ולפעמים במרי שיחו בצר לו יוציא ג"כ המולה שאונית ובלתי נימוסית כל צרכה, אבל לאות נאמן תחשב על מכאוביו הרבים".⁷¹ למרות רצונו להשפיע על עם ישראל לחזור בתשובה הסביר הרב קוק כי ישנם גבולות הלכתיים שאותם לא ניתן לחצות:

הוי אחים הדמעות תחנקנה את הגרון, אבל להתאפק אין אנו רשאים, ואנו חייבים להודיע לכם את האמת הערומה, כי אותה השמירה הלאומית הגנוזה בעמקי תורה בלבן של ישראל, היא מתיחסת לפורקי עולה של תורה ביד רמה, לבווי קדש וכופרים בקדושת התורה והמצוות [...] בשלילה גמורה [...] היא מחייבת אותנו שלא להכניסם במחיצתה ואנחנו חלילה, חלילה לנו לעזוב את חקי השמירה הכללית האיננים בשביל פיתוי דברים ונימוסים בדוים.⁷²

סיכום

הפלס יצא לאור בשנים הראשונות של המאה העשרים ונכתב בידי רבנים יראי שמיים שהיו בעלי השכלה תורנית נרחבת, אולם גם אנשי העולם הגדול שהבינו את היתרונות והחסרונות הגלומים בהשכלה כללית רחבה ובחידושי העת המודרנית ביחס ליהדות האורתודוקסית המסורתית. היקפו של כל גיליון, העובדה שהוא נדפס רק אחת לחודש, כמו גם אופי המאמרים שהתפרסמו בו, העידו שהוא לא נועד לציבור הרחב אלא היה אמור להקנות לרבנים ולדוברי האורתודוקסיה כלים אינטלקטואליים ונתונים עובדתיים שבאמצעותם יתמודדו עם השאלות האקטואליות שעמדו אז על סדר היום היהודי. חשיבותו של הפלס נבעה דווקא מהשקפת עולמו המודרנית והפתוחה ומכך שהיה נכון להתמודד עם רעיונות שסתרו את השקפת עולמם של רוב הכותבים בו. זאת ועוד, הפלס מתח ביקורת על מחדלי הרבנים שנמנעו מלפעול בצורה מאורגנת לטובת כלל הציבור האורתודוקסי ובכך הפקירו את הקהילות שבראשן לא עמדו רבנים כריזמטיים

להשפעות רוח הזמן, שהביאו בדרך כלל לזניחת דרך החיים המסורתית ולזלזול בשמירת המצוות, במיוחד בידי הדור הצעיר.

הפּלַס הצטיין ברוחב אופקים ובנכונותו לתת במה גם לדעות שהיו מנוגדות לאלה של כותביו. בקטע הבא, שרבים כמותו היו פזורים לאורך גיליונות רבים, ציטט הכותב נימוקים שתמכו בתנועת המזרחי, נימוקים שאותם עמד לפסול בהמשך דבריו:

הנה למשל עוד הפעם הציוניות. נחזק נא את הרעיון הזה ונתמיד בו מפני שתקוה טובה נשקפת ע"י [על ידו] לעתידות עמנו. ואם ישנם חפשים בדעות האומרים, למשל, שהלאומיות היא עיקר היהדות וכי הגאולה שיש לקוות ע"י הציוניות היא הגאולה האמתית, נברר אנחנו מצדנו כי הלאומית היא רק חלק קטן מן היהדות וכי עיקר היהדות היא לקיים את התורה והמצוות כי כל מי שחובב את אה"ק [ארץ הקודש] וחפץ בישובה ואיננו מודה בקדושת התורה והמצוות ובביאת המשיח לא קיים בזה את חובת היהודי.⁷³

עורך הפּלַס נתן מקום גם לביקורת על עצמו ועל חבריו הכותבים שהתברכו בהשכלתם הכללית ובידיעותיהם בתחומי ידע שלא היו חלק מעולמה של היהדות המסורתית. הם התפארו בכך שקראו את העיתונות העברית והכירו היטב את טיעוניה ולכן יכלו גם לבקר אותם. אולם הכותב שכנה את עצמו בתואר "ישר" טען כנגדם:

ישנן מצות שאחב"י [שאחינו בני ישראל] מדקדקים לקיימן בכל חומרותיהן ודקדוקיהן כביום נתינתן מסיני [...] אבל שאלתי תסוב לצד השני, מדוע לעומתם ישנם איסורים חמורים, איסורים נוראים ובכל זאת עם ה' מקילים בהם ובאזהרותיהם [...] נקח נא לדוגמא הלאו של "לא תתורו אחרי לבבכם" [במדבר טו, 39] – זו מינות [...] ורבים מבני זמננו אינם נזהרים בו. רבים יודעים ומודים כי עון לא יוכלו כפרה רובץ לפתחם בקראם ספרי פיגול [...] או בקראם את העתונים מחללי קדש המגרים יצר הרע בלבנות הקוראים בספוריהם ספורי עגבים, ובדבריהם דברי כפירה ומינות רח"ל ובכ"ז [רחמנא ליצלן ובכל זאת] נעשה להם הדבר כהיתר.⁷⁴

במקום אחר הציג משה שלום קזרנוב, אחד הכותבים הבולטים של הפּלַס, ביקורת על התעלמות הרבנים ממצבו הנחות של העם היהודי בגולה ומן הטענות של תומכי הציונות שהעם יוכל לשגשג הן מבחינה כלכלית הן מבחינה רוחנית רק כאשר תהיה לו מדינה משלו:

בעל כרחנו נודה, כי לא טוב לעם היות כלו סוחרים, רוכלים, תגרנים, יושבי קרנות ובעלי סמטא, אשר חיי רובם תלויים על בלימה, שאיפתם – אוריא קלילא, מרוצתם – תוך ומרמה, חריצותם – זחילת על גחון לפני הקונים, שפלות יתירה ובזיון מגונה. בחיים כאלה פרוחה הסרסרות עם כל מראות נגיעה, צמחה התגרנות עם כל מיני אונאתה, ואיך איפא אפשר לעם להשלו ולהשקט כל עוד שאין לו ארץ להאחו בה? ובאשר מכל הארצות לאחוז מסוגלת לנו ביותר ארץ הפלשתים [פלשתינה], על כן החובה, על כל אחד ואחד לשאוף אל המטרה הזאת לעמוד על הקרקע.⁷⁵

הרב רבינוביץ' פרסם אפילו את דברי הביקורת של יצחק ליב זרחי על תפקודו המקצועי כעורך הפלס ועל כך שסגנון הכתיבה של הירחון שתקף בחריפות יתרה את הציונים הרחיק ממנו קוראים רבים:

הפלס הוא קובץ קונטרסי המכיל מאמרים ארוכים בכמה המשכים לאין קץ. לא אשפוט אם הם דברים של טעם לשבח או לפגם, רק הנני להעיר את כבוד סופרינו על דבר אשר אין להכחישו או לסתור, כי לא רק המרבה דברים "בעל פה" שוטה גמור הוא [...] אלא שעאכו"כ [על אחת כמה וכמה] עוד יותר נחשב לפתיירב המרבה בכתב דברים אשר בשתיים שלש דלתות נקל היה לו לבאר חפצו [...] כמעט ברוב המאמרים הארוכים נראה רק אחת באלפי צבעים שונים כמראה הקשת [...] כי לדעתם הציונים הם עוכרי ישראל, שבתאים, בעלי תאות בשרים, מועלים בכסף קדשים, שקלי צדקתם כאתנן ואבני מרקולים [...] באשמת מאמרים כאלה תסירו את לב הקוראים מאחרי הפלס, בשלכם הסער הזה, כי רק אולי אחר בעיר ושנים בפלך המה בקוראיו ומעריציו.⁷⁶

לסיכום, אפשר לראות בהוצאתו לאור של הפלס את אחד הצעדים הראשונים שנקטו ראשי האורתודוקסיה במטרה להפוך אותה לתנועה חברתית-פוליטית-חינוכית שתפעל באופן מאורגן לחיזוק שמירת הדת בציבור היהודי. לכך הצטרפו יוזמות אחרות, כמו אסיפת הרבנים בלוב בשנת 1901 שלא יצאה אל הפועל, אסיפת הרבנים בקרקוב בשנת 1903, הקמת הקבוצות המקומיות של "מחזיקי הדת", הקמת ארגון "כנסת ישראל" באימפריה הרוסית בשנת 1908,⁷⁷ ואסיפת הרבנים בבאד המבורג בשנת 1909. אף שבשל ירידה במספר המינוריים הפלס חדל להופיע בשנת 1905, הרי שהרב רבינוביץ' לא אמר נואש ובשנת 1910 הוציא לאור שבועון בשם המודיע, שאף הוא יצא לאור במשך כחמש שנים, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. סדרת היוזמות הזאת הביאה בסופו של דבר להקמתה של תנועת אגודת ישראל בשנת 1912. מאז, בדומה לתנועה הציונית, שהייתה בעיקרה ארגון של יהודים לאומיים-חילוניים, לתנועה הציונית-דתית המזרחי, לארגון הבונד של היהודים הסוציאליסטים, ולתנועה הרפורמית, היה גם ליהדות האורתודוקסית ארגון משלה.

הערות

- 1 צבי ברס, ועידות הרבנים בגרמניה בשנים 1844-1846, ירושלים: מרכז דינור, תשמ"ו; שמעון ברנפלד, תולדות הרפורמציה הדתית בישראל, ורשה: אחיאסף, 1908.
- 2 יוסי גולדשטיין, אנו היינו הראשונים: תולדות חיבת ציון 1881-1918, ירושלים: מוסד ביאליק, 2016.
- 3 הפלס, תרס"א, ג, עמ' 165.
- 4 אליהו עקיבא רבינוביץ, ספר ציון במשפט או השקפה רבנית על הציונות, על האספה המוקדמת במזרח ועל הקונגרס השני בבול, וורשה: דפוס מאיר יחיאל האלטער, 1899; הנ"ל, ספר וענתה בי צדקתי: חוברת ראשונה: לברר וללבן ... שכל המסופר בספרי "ציון במשפט" המה דברים כהויתם, ורשה: דפוס מ"י האלטער, 1900.
- 5 דובריש טורש, בר הדיא: או חלום הרצל [...] כי תנועת רעיון ישוב ארץ ישראל על ידי [...] תיאודור

הירצל ומקס נורדו ואספותיהם בבאזיל היא תנועה קלה, וורשה: דפוס המחבר, 1899; מאיר הכהן רוננפלד, מגדל בכל החדש: להוכיח כי שטת הציונית החדשה בנויה היא על קורי עכביש וממסד ועד הטפחות אין בה מתום, ורשה: דפוס טורש, 1900; שלמה זלמן לנדא יוסף רבינוביץ, ספר אור לישרים: יאיר דברי המאורות הגדולים, גאוני הדור [...] עם מאמרים [...] נגד השטה הציונית, ורשה: מ"י האלטער, 1900. כנגד ספרון זה פורסם הספר של אריה מילר, בין אור לחשך: יאיר אור על מסתרי "הלשכה השחורה" וימתח קו בקרת על ספר "אור לישרים", וילנה: האלמנה והאחים ראם, תרס"א. על תגובת הרבנים הציונים לספר זה: דליה לוי, "אור לישרים": מניפסט אנטי-ציוני – ותגובות אחדות', הציונות, יט (תשנ"ה), עמ' 31-65; אהוד לוי, מקבילים נפגשים, תל אביב: עם עובד, 1985, עמ' 269-298.

- 6 הפלס, תרס"א, א, עמ' 2-3.
- 7 שם, תרס"ג, יב, עמ' 718; שם, תרס"ד, א, עמ' 8; שם, תרס"ד, ג, עמ' 134.
- 8 שם, תרס"א, א, עמ' 4.
- 9 שם, תרס"א, ה, עמ' 288.
- 10 שם, תרס"א, ח, עמ' 462-463.
- 11 שם, תרס"ב, ו, עמ' 336.
- 12 שם, תרס"ב, ח, עמ' 469.
- 13 שם, תרס"ד, ג, עמ' 132-133.
- 14 שם, תרס"א, ד, עמ' 231-232.
- 15 שם, תרס"ב, ב, עמ' 93.
- 16 שם, תרס"ג, ג, עמ' 168.
- 17 שם, תרס"ב, ט, עמ' 536.
- 18 שם, תרס"ד, ו, עמ' 372.
- 19 שם, תרס"ד, ט, עמ' 516.
- 20 שם, תרס"א, ב, עמ' 124-126.
- 21 שם, תרס"א, יא, עמ' 660-662.
- 22 שם, תרס"ב, ז, עמ' 360.
- 23 שם, תרס"ג, ה, עמ' 282.
- 24 איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל אביב: עם עובד (ספריית אופקים), 2001; אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים. ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2001.
- 25 הפלס, תרס"א, ו, עמ' 344-347.
- 26 שם, תרס"א, יא, עמ' 668-669.
- 27 שם, תרס"ג, יב, עמ' 725.
- 28 שם, תרס"א, ג, עמ' 172.
- 29 שם, תרס"א, ה, עמ' 295.
- 30 שם, תרס"ב, ד, עמ' 227.
- 31 שם, תרס"ג, א, עמ' 13.
- 32 שם, תרס"ג, ז, עמ' 403.
- 33 שם, תרס"ה, ב, עמ' 87.
- 34 שם, תרס"ה, ב, עמ' 91.
- 35 שם, תרס"ג, ד, עמ' 226.
- 36 שם, תרס"ג, י, עמ' 640.
- 37 שם, תרס"ד, י-יא, עמ' 642.
- 38 שם, תרס"ה, ד, עמ' 199.
- 39 שם, תרס"ה, י, עמ' 605.

- 40 שם, תרס"ג, ח, עמ' 467.
- 41 שם, תרס"א, ח, עמ' 497-499.
- 42 שם, תרס"א, ט, עמ' 558.
- 43 שם, תרס"ג, ח, עמ' 477.
- 44 שם, תרס"א, ו, עמ' 340-342.
- 45 שם, תרס"ב, ב, עמ' 95-96.
- 46 שם, תרס"ב, ב, עמ' 99.
- 47 שם, תרס"ד, ז, עמ' 489-490.
- 48 מנחם קרן-קרן, "שקיעת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים 'מחזיקי הדת' ו'קול מחזיקי הדת'", קשר, 49 (2017), עמ' 126-142.
- 49 הפּלס, תרס"א, ח, עמ' 485.
- 50 שם, תרס"א, יב, עמ' 743.
- 51 שם, תרס"ב, ה, עמ' 277.
- 52 שם, תרס"ב, ח, עמ' 467.
- 53 שם, תרס"ג, יב, עמ' 765.
- 54 שם, תרס"ג, יב, עמ' 673-766.
- 55 שם, תרס"ד, ב, עמ' 124.
- 56 שם, תרס"ד, ג, עמ' 176.
- 57 שם, תרס"ד, ד, עמ' 250-251.
- 58 שם, תרס"א, ג, עמ' 187.
- 59 שם, תרס"ב, א, עמ' 36-37.
- 60 שם, תרס"ב, יא, עמ' 666.
- 61 שם, תרס"ג, ג, עמ' 154-156.
- 62 שם, תרס"ג, ג, עמ' 147.
- 63 שם, תרס"ד, יב, עמ' 714-715.
- 64 שם, תרס"ב, ב, עמ' 127.
- 65 אליעזר גולדמן, "ציונות חילונית, תעודת ישראל ותכלית התורה: מאמרי הרב קוק ב'הפּלס', תרס"א-תרס"ד", דעת, 11 (1983), עמ' 103-126.
- 66 הפּלס, תרס"א, א, עמ' 46-48.
- 67 שם, תרס"א, ב, עמ' 83.
- 68 שם, תרס"א, ד, עמ' 223.
- 69 שם, תרס"ב, ח, עמ' 462-463.
- 70 שם, תרס"ב, ט, עמ' 531.
- 71 שם, תרס"ד, ב, עמ' 73.
- 72 שם, תרס"ד, ב, עמ' 79.
- 73 שם, תרס"א, ה, עמ' 292.
- 74 שם, תרס"ד, ה, עמ' 293-294.
- 75 שם, תרס"ה, ב, עמ' 109.
- 76 שם, תרס"ה, ג, עמ' 232-234.
- 77 ולדימיר לויין, "כנסת ישראל": המפלגה הפוליטית האורתודוקסית הראשונה באימפריה הרוסית", ציון, א (2011), עמ' 29-62.